

Süleymaniye’de Bir Hâfız-ı Kütüb: Mehmet Hazmi Tura (öl. 1960) ve Yazma Eserlere Düştüğü Tetkik Notları

A Librarian (Hafız-i Kutub) in Suleymaniye: Mehmet Hazmi Tura (d. 1960) and His Examination Notes on the Manuscripts

Mehmet Kalaycı¹

ÖZ

Bu yazıya konu olan içerik, yaklaşık sekiz ay süren araştırmanın neticesinde şekillenmiştir. Fahreddin er-Râzî'nin *Esrâr-ı Tanzil* isimli eserinin, müellif hattı olduğu iddia edilen bir nüshasının hatimesine düşülmüş bir not, yazının hareket noktasını oluşturmuştur. Metnin, müellif hattı olmadığının ispatı sadedindeki notun sahibi Mehmed Hazmi Tura'dır. Kendisi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşamış, uzun yıllar hâfız-ı kütüblük yapmış ve mutasavvıf kimliğiyle ön plana çıkmış bir kimsedir; on yıl kadar da Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapmıştır. Onun başka eserler üzerine benzer notlar düşmüş olabileceği ihtimalinden hareketle, tarafımızca Laleli koleksiyonu özelinde bir araştırma gerçekleştirilmiştir; bu çerçevede zahriye sayfalarına düşülmüş ona ait başka notlar da tespit edilmiştir. Yazının muhtevası, büyük ölçüde, bu notların tahlili üzerine kuruludur. Ayrıca bu notların düşülmesine yön vermesi muhtemel saikler ele alınmaya çalışılmış, bu amaçla da Tura'nın yaşadığı dönemde yazma eserlerin kataloglarının oluşturulması odaklı yoğun tasnif faaliyetine dikkat çekilmiştir. Bu sayede, Tura'nın düşüdüğü notlara kütüphanelerin kataloglanması gibi daha geniş bir zaviyeden bakma imkanı sunan ve onun kütüphaneci geçmişine ayna tutan genel bir resim ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Hazmi Tura, yazma eserler, Süleymaniye kütüphanesi, kütüphaneler tasnif komisyonu, Laleli koleksiyon

ABSTRACT

The content of this article has been shaped by nearly eight months of research. A note on the epilogue of a copy of Fakhr al-Din al-Râzî's work *Asrâr al-Tanzil*, which is claimed to be the copy of the author, is the departure point of the article. The note asserting that the calligraphy is not by the author belongs to Mehmet Hazmi Tura. Tura, who lived in the transition period between the Ottoman Empire and the Turkish Republic and stands out because of his Sufi identity, worked as the director of the Süleymaniye Library for approximately ten years. Regarding that there might be similar notes on other works, I examined the exemplary Laleli collection. In this context, I identified other notes belonging to Mehmet Hazmi Tura on the recto. The content of the article is largely based on the analysis of these

'Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet Kalaycı (Doç. Dr.), Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye
E-posta: mehkala@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9016-3123

Başvuru/Submitted: 27.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

24.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

29.06.2020

Kabul/Accepted: 15.08.2020

Atf/Citation: Kalaycı Mehmet. Süleymaniye'de Bir Hâfız-ı Kütüb: Mehmet Hazmi Tura (öl. 1960) ve Yazma Eserlere Düştüğü Tetkik Notları. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/2, (Eylül 2020): 501-552.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.743061>

notes. Additionally, I attempted to clarify the possible reasons that may have led Mehmet Hazmi Tura to take these notes, and for this reason, I drew attention to the intensive classification activity that focused on the creation of catalogs of manuscripts during the period of Tura. In this manner, I attempted to draw a general picture that makes it possible to examine at the notes written by Tura from a broader perspective such as cataloging the libraries and provide insights into his librarian career.

Keywords: Mehmet Hazmi Tura, manuscripts, Süleymaniye library, libraries classification commission, Laleli collection

EXTENDED ABSTRACT

Manuscripts have been in circulation for centuries and thus are the voice of a collective memory. Recently, there has been considerable interest in and a tendency to read manuscripts in both the West and Turkey. This study examines both phenomena by referring to the notes of Mehmet Hazmi Tura. Mehmet Hazmi Tura (1881–1960) witnessed the Ottoman Era, the Turkish Republic, and the transition between them. He served as a mudarris, muallim, and sheikh within the ‘Ushshāqī order and lectured on Mathnawī in some major mosques in Istanbul for many years. In addition, Tura worked as a librarian at the Murad Molla Library for twenty-five years and as the director at the Süleymaniye Public Library for ten years. This article focuses on the notes that Tura wrote on the various manuscripts during and after his office at the Süleymaniye Library.

The notes in the article were identified by an investigation of the Laleli collection, one of many detached collections within the Süleymaniye Library. Using the Laleli collection as the subject of the analysis of Tura’s notes was a coincidence.

Nearly two years ago, during a study on early-copied manuscripts, I encountered a copy featuring a claim that Fakhr al-Dīn al-Rāzī’s work *Asrār al-Tanzīl* is the author’s copy. There was a seemingly recent note, just below the colophon of this manuscript from the Laleli collection. The note asserts that the colophon of the relevant copy was subsequently changed; thus, the copy could never have belonged to al-Rāzī. Under the note is a signature: Mehmed Hazmi al-Arapkiri. I realized that this signature belonged to Mehmet Hazmi Tura. The long-term librarianship of Tura in the Murad Mullah and Süleymaniye Libraries evokes the possibility that he may have written similar notes on other works. My research on the collection is a result of this identification. The first and last pages of the works in the collection were checked to determine out if there were others, and there were twelve. Ten of these are correcting codex information, two of them are extensive comments. In the article, these notes are analyzed while their internal and external contexts are matched.

The reason Tura made the notes is an crucial question. The last part of the article discusses that question by presenting a wider perspective on the notes and referring to Tura’s career as a librarian. In this context, attention is drawn to the comprehensive activity of classification conducted in the first years of the Republic to create catalogs of the manuscript libraries in Istanbul. This classification activity, initiated in line with the demands of the official authorities and some Western academicians and with the active involvement of some individuals such as

Hellmut Ritter to more closely examine Tura, who was a librarian in the relevant period, was possible to a certain extent. The first classification commission was established in 1927 but was soon abolished. The second commission was established in 1935 under the headship of Ritter. Although Ritter resigned after six months, the commission continued its classification activities until the 1950s, and the catalogs created within this framework were printed gradually. The commission's office was Süleymaniye Library. At that time, Tura was the director of Süleymaniye Library. This situation might explain why the notes are somehow related to the classification. However, considering that there are no similar notes in the Laleli collection, I posit that the classification activity was conducted on ready-made vouchers, whereas Tura's note was taken independently from the commission and by his will. Tura's notes do not fit modern librarianship principles that regard direct notes on manuscripts as an external intervention into the works that are supposed to be preserved. His notes are from the classical librarianship policy inherited from the Ottoman Empire. Notably, there is tension between those librarians in Istanbul who follow the classical method and those who embrace the modern librarian approach. This tension is also outlined in the article. This tension is not only an old–new discussion centered on the profession of librarianship but also a classic–modern debate between the Ottoman Empire and the Republic; Tura sides with the former in this debate.

Giriş

Birkaç yıl öncesine kadar Mehmet Hazmi Tura isminde birisinin varlığından bile haberdar değildim. Bu ismin, yirmi beş yıla yakın Murad Molla Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüblük, on yıl kadar Süleymaniye Kütüphanesi'nde müdürlük görevinde bulunduğu, bazı yazma eserleri elden geçirip üzerlerine önemli tashih ve tetkik notları düştüğünden de habersizdim. Tura'nın zihin gündemimin bir parçası olması, erken tarihli eserlerin beylikler ve Osmanlı dönemi Anadolu'sundaki dolaşımının tespiti bağlamında Süleymaniye Kütüphanesi'nde sürdürdüğüm bir çalışma dolayısıyla gerçekleşti. İncelediğim eserlerden biri, Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Esrâru 'l-Tenzîl*'inin Laleli Koleksiyonu 213 numarada kayıtlı bir nüshasıydı. Gerek zahriye gerekse hatime sayfasında eserin müellif hattı olduğu bilgisi birkaç kez tekrarlanan bu nüshanın hatimesinin hemen altında kırma rik'a hattıyla ve yakın dönemde yazıldığı anlaşılan bir not dikkatimi çekti. Bu notta -ki bu makale içerisinde ayrıca üzerinde durulmuştur- nüshanın müellif hattı olduğu iddiası birkaç açıdan tahlil konusu kılınmış ve nihayetinde hattın kesinlikle Râzî'ye ait olamayacağı yönünde bir hüküm verilmişti. Notun altındaki imza bilgisini ilkin Mehmed/Muhammed Azmî el-Arabkirî, tarihi ise 1274 (1858) olarak okudum. Buradan hareketle de bu şahsın Osmanlı'nın son döneminde yaşamış bir kimse olabileceğini varsayarak kim olduğunu tetkike koyuldum. İlgili dönemin gerek arşiv kayıtları gerekse tabakat kayıtlarında bu isimde birisine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadım. Bu nedenle söz konusu notu ve sahibini, tarihin istisnai ve tekil örneklerinden biri olarak değerlendirdim; ileride bir çalışmanın belki bir dipnotunu içeriklendirir düşüncesiyle de kenara kaldırdım. Fakat bazen ne kadar kenara koyduğumuzu düşünürsek düşünelim zihin dünyamızdaki bilgiler, devinimini sürdürmeye devam eder; bir fırsatını bulunca da tekrar gündemimizin merkezine yerleşebilir. Nitekim öyle de oldu.

İsa Akalın¹ tarafından kaleme alınmış olan Hüseyin Avni Arapkiri (öl. 1954) ile ilgili bir yazı, Arapkiri nispesine yönelik mevcut ilgim nedeniyle dikkatimi çekti. Muhtevasını tetkik ettiğimde "...Arapkirî'nin talebesi Arapkirî M. Hazmî Efendi'den (Hazmi Tura)..." şeklindeki ifadeye dikkat kesildim. Daha önce "Azmî" olarak okuduğum ismin, gerçekte "Hazmî" olması ihtimal dahilindeydi ve bu ihtimal sorgulanmaya değerdi. Bu amaçla Mehmet Hazmi Efendi veya Mehmet Hazmi Tura isim terkiplerine dair küçük bir tetkikat yaptım. Fatma Sena Yönlüer tarafından 2010 tarihinde hazırlanmış "Mehmet Hazmi Tura" başlıklı bir yüksek lisans teziyle karşılaştım. Tezi, inceleme konusu kılınan şahsın hayatı hakkındaki bilgilere odaklanmak suretiyle okudum. Bayezid dersiamlarından olması ve Huzur Dersleri'ne katılması Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş bir kimse olduğunu teyit ediyordu; üstelik bir dönem Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü yapmış olmasını da dikkate alınca Râzî'nin eserine ilgili notu düşenin, bu kişi olması kuvvetle muhtemel görülebilirdi. Bu durumda, ilk tahlilde 1274 (1858) olarak okuduğum tarihin Mehmet Hazmi Tura'nın yaşadığı döneme denk

1 İsa Akalın, "Hüseyin Avni Arapkirî'nin Arapça Usûlü'l-Hadis Elyazması Ders Notları", Hadis Tetkikleri Dergisi 15/2 (2017), 118.

düşecek şekilde 1374 (1955) olarak okunması da ihtimal dahilindeydi. Bu ihtimali, herhangi bir kuşkuya mahal vermeyecek ölçüde kesinleştiren bilgiye ise Yönlüer'in tezinin sonunda sunduğu eklerde tesadüf ettim; burada Mehmet Hazmi Tura'nın hem Arap harfleriyle hem de Latin harfleriyle yazı örnekleri söz konusuydu. Arap harfleriyle ve kırma rik'a olarak yazdığı yazılar, Râzî'nin eserinin ilgili nüshasına düşülmüş notun yazısıyla neredeyse birebir aynıydı. Ve nihayet bu yazılardan birisinde yine Mehmet Hazmi Tura'nın hicri takvim kullanmak suretiyle tarih attığını fark ettiğimde artık bütün tereddüt ortadan kalkmıştı ve Râzî'nin eseri bağlamındaki tashih notunun ona aidiyeti kesinleşmişti.

Artık ilgili tashih notunu bir yazıya dönüştürebilmek için gerekli olan her şey hazır; üstelik çok hızlı bir şekilde de böyle bir yazı hazırlanabilirdi. Fakat Mehmet Hazmi Tura'nın Süleymaniye Kütüphanesi'nde müdürlük yaptığı hususu, bu nota benzer tarzda başka tashih notları kaleme almış olabileceği ihtimalini zihnimde büyüttü. Başka notlara tesadüf edilmesi durumunda Tura'nın Râzî ile ilgili olarak düşüğü notun, daha kapsamlı bir faaliyet çerçevesinde düşülmüş bir not olabileceği düşünülebilirdi. Ona ait başka notların bulunma ihtimalinin ciddiye alınıp sorgulanması elbette ucu bucağı olmayan bir işti ve bu durumda Süleymaniye'deki belki bütün koleksiyonları elden geçirmek gibi bir zahmete girmek gerekebilirdi. Bu türden durumlarda elde olan kesin bilgiyi, bütün olası bilgilerin hareket noktası kılmak anlamlı olabilirdi. İlgili notun Laleli koleksiyonunda olması, bu koleksiyonu muhtemel bir çalışma alanı olarak belirlemeye imkan vermekteydi. Bu amaçla ilgili koleksiyondaki eserleri, benzer notlar bulabilmek ümidiyle zahriye ve hatime sayfaları özelinde elden geçirdim; yaptığım öngörünün belli ölçüde haklı olduğunu gördüm ve diğer bazı eserlerde de Mehmet Hazmi Tura'ya ait tetkik ve tashih notlarına tesadüf ettim. Bu yazıda, bu notlar tahlil edilmiştir. Mehmet Hazmi Tura'ya ait başka koleksiyonlarda da benzer notların olması ihtimal dahilindedir; hatta Laleli koleksiyonunda yer alıp da benim dikkatimden kaçmış notlar da olabilir. Belki bunlar ilave çalışmalarla tespit edilebilecek ve Tura'nın ortaya koyduğu notlar bir bütün olarak tahlil edilebilme imkanı bulacaktır. Ne var ki bu yazıya örnek oluşturanlar, Laleli koleksiyonu özelinde tespit edilebilendir ve en azından Tura'nın Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü sırasında bazı yazma eserleri incelediği, bunların zahriye veya hatime sayfalarına tashih ve tetkik kabilinden notlar düşüştüğünü ortaya koymaktadır.

Yazının amacı, Tura'nın hakkında yeterli bilgi sahip olmadığımız kütüphanecilik yönüne tespit edebildiğimiz sınırlı sayıdaki örnek üzerinden ışık tutabilmektir; bu yüzden onun tarafından düşülmüş notlara yine Tura ekseninde anlam atfedilmiştir. Bu perspektiften hareketle yazı temelde üç bölüm üzerine bina edilmiştir: ilkin Mehmet Hazmi Tura'nın biyografisi hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. Ardından Laleli koleksiyonu özelinde tespit edilebilen ona ait notlar, yer aldıkları eserlerin koleksiyondaki demirbaş sıraları doğrultusunda tahlil edilmiştir; bu kapsamda zaman zaman ilgili notların iç ve dış bağlamları tahlil edilmek suretiyle delalet zeminleri netleştirilmeye çalışılmıştır. Son olarak ise Tura'ya ilgili notları düşmeye sevk eden saik veya saiklerin ne olabileceği ele alınmış ve yaşadığı dönemin sosyo-kültürel

zeminini üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede olmak üzere, ilgili dönemde kütüphanecilik ve yazma eserlerin tasnifi odaklı faaliyetlere dair genel bir resim ortaya konulmak istenmiştir.

1. Mehmet Hazmi Tura Kimdir?²

Mehmet Hazmi Tura, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde her iki dönemi de bütün vecheleriyle yaşamış bir kimsedir; soyadı kanunu ile de Tura soyadını almıştır. Tahsil hayatı Osmanlı dönemine görev hayatı ise hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemine denk düşmektedir. Tura, 1298/1881 yılında Arapkir'de dünyaya gelmiş, ilk ve orta derece tahsilini de burada tamamlamıştır. Yüksek tahsil için önce Malatya ve Harput'a gitmiş, İstanbul'a gitmek isteyip de buna muvaffak olamayınca 1318/1902'de Erzurum'a yönelmiş ve burada Erzurum müftüsü Narmanlızade Hüseyin Haki'den (öl. 1908 ?) tahsil görmüştür.³ İstanbul'a bir yıl sonra gidebilmiştir. İstanbul'da hemşehrisi Hüseyin Avni'nin Beyazid Camii'ndeki derslerine katılmış ve kendisinden 1323/1906 yılında icazet almıştır. Kadılık için gerekli tahsili tamamlasa da bu göreve girmemeyi tercih etmiştir.⁴

Tura'nın ilk görevi 1324/1908 yılından itibaren dokuz yıl sürdüreceği Bayezid Camii'ndeki dersiamlığıdır. Burada hem mantık hem de Farsça dersleri vermiş, bu görevine paralel olarak da 1325/1909 yılından itibaren bir yıla yakın Matbaa-i Amire'de Arapça ve Farsça kitapların ikinci musahhahlığı görevinde bulunmuştur. 1332/1914 yılında İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile medrese sisteminin değişmesi sonrasında Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye medresesinde Türkçe, Arapça ve Farsça nahiv dersleri müderrisliğine getirilmiştir.⁵ 1333/1917 ve 1338/1922 yılları arasında İbtida-i haric ve ibtida-i dahil medreselerinde Arapça, Farsça ve Türkçe müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Tura'nın bu süreçte getirildiği bir başka görev ise Huzur Dersleri muhataplığıdır. O bu görevi 1334/1918 yılından 1337/1921 yılına kadar sürdürmüştür; Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre önce de Sahn medresesinde kelam ilmi müderrisliğine getirilmiştir. Tevhid-i tedrisat kanunuyla medreselerin fiili varlığının son bulmasının akabinde Tura, 1340/1924 yılından itibaren Heybeliada Deniz Harp Okulu'nda sekiz yıl kadar din dersi muallimi olarak görev yapmıştır.⁶

Tura'nın söz konusu görevleri ve meşguliyetlerinin yanında kütüphanecilik görevine ayrıca dikkat çekmek gerekir. Yaklaşık kırk yıl boyunca ve kesintisiz olarak sürdürdüğü bu görev, tevhid-i tedrisat kanunu dolayısıyla çok sayıda müderrisin ve dersiamın görevlerinden olduğu bir ortamda Tura için belki de sınımlanacak önemli bir liman işlevi görmüştür. Onun kütüphanecilik serüveni, müderris olarak görev yaptığı sırada açılan hâfız-ı kütüblük sınavına girmesi ve bu sınavda başarılı olmasıyla başlamıştır. Murad Molla Kütüphanesi'nin altıncı hâfız-ı kütübü

2 Mehmet Hazmi Tura'nın hayatı hakkındaki bilgiler Yönlüer'in ilgili çalışmasından özetlenmiştir.

3 Hüseyin Haki, aynı zamanda Ömer Nasuhi Bilmen'in (öl. 1971) de kendisinden ders okuduğu bir kimsedir. Bkz. Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/162.

4 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 5-7.

5 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 7-9.

6 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 10-11.

olarak 1329/1913 yılında başladığı görevinde 1937 yılında baş memurluğa terfi etmiş, aynı yıl içerisinde de Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne atanmıştır. Tura, yirmi beş yıla yakın Murad Molla'da, on yıl kadar da Süleymaniye'de sürdürdüğü kütüphanecilik görevinden 1947 yılında yaş haddi nedeniyle emekli olmuştur. Ancak emeklilik sonrasında Süleymaniye'den ayrılmamış; fahri olarak yazma eserlerin tetkiki ile ilgilenmiştir.⁷ Yazma eserler üzerindeki notlarından birinin altına 1374 (1955) tarihini düşmüş olmasına bakılırsa, onun Süleymaniye Kütüphanesi ile olan bağının en azından bu tarihe kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.

Tura'nın hayatının merkezinde yer alan ve karakterini şekillendiren en önemli vasfı, tasavvufi kişiliğidir. Erzurum'da bulunduğu sırada Kadiriyye şeyhi Ali Rıza Efendi⁸ aracılığıyla 1318/1902 yılında Kadiriyye tarikatına intisap etmesiyle başlayan tasavvufi hayatı, İstanbul'da Uşşakiyye tarikatı şeyhi Mustafa Hilmi Safi Efendi'ye (öl. 1926) intisap etmesiyle hayatının merkezine yerleşmiştir. Şeyhi Mustafa Hilmi Efendi de kendisi gibi İstanbul'a sonradan gelmiş, burada tahsil görmüş ve farklı medreseler ve okullarda tefris görevinde bulunmuş bir kimsedir. Daha sonra tasavvufa meyletmiş, Nakşi ve Uşşaki tarikat icazetlerini almıştır. Bu yolda ilk görev yeri, bir Nakşi zaviyesi olan Fındıkzade Tekkesi olmuş, 1334/1918 yılında da ömrünün sonuna kadar sürdüreceği Kasımpaşa'daki Hüsameddin Uşşaki hankahının meşihatine tayin edilmiştir. Tura'nın kendisiyle tanışması bu hankahtaki görevi sırasında 1336/1918 yılında gerçekleşmiştir. Tura, kısa zaman zarfında onun seçkin talebeleri arasında yer almış, bu yakınlık şeyhinin kızıyla evlenmesiyle daha da perçinlenmiştir. 1924 yılında girdiği imtihanı başarıyla geçmiş ve bir Uşşaki dergahı olan Şeyh Mahmud Bedreddin dergahının postnişini olma hakkı elde etmiştir. Tac ve hırkayı, dönemin meşayihî huzurunda şeyhi Mustafa Hilmi'nin elinden giyen Tura, bu görevi 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar kısa bir süre de olsa resmen sürdürmüştür.⁹ Bundan sonraki süreçte tasavvufi kişiliğini daha çok *Mesnevi* dersleri vesilesiyle görünür kılmıştır. 1920'li yıllardan itibaren başladığı *Mesnevi* derslerini, resmi bir görev gibi sahiplenmiş ve sürdürmüştür. İlk İstanbul'da Kasımpaşa'da başladığı kaydedilen *Mesnevi* derslerini bir müddet farklı şehirlerde, sonra da İstanbul'da Süleymaniye ve Fatih camilerinde gerçekleştirmiştir. Uzunca bir süre devam eden bu dersler, Tura'nın farklı kesimlerden geniş bir çevreye hitap edebilmesine imkan tanımıştır.¹⁰

Mutasavvıf kimliği ve bunun bir parçası olarak uzun yıllar boyunca herkese açık bir şekilde sürdürdüğü *Mesnevi* dersleri nedeniyle Tura, yaşadığı dönemde geniş bir çevrede kalıcı izler bırakmış, pek çok kimsenin takdirini ve sevgisini kazanmıştır. Süleymaniye'deki resmi ve fahri görevi boyunca gerçekleştirdiği tetkikler ve bunun neticesinde bazı yazma eserlere düştüğü notlar, onun hâfiz-ı kütüblük vasfına ayna tutması bakımından dikkat çekicidir.

7 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 12.

8 Ali Rıza Efendi'nin Kadiriğin yanı sıra Melamî-Şütterî meşreb bir kimse olduğu, Tura'nın İstanbul'a gittikten sonra da kendisi ile mektuplaştığı kaydedilmektedir. Bkz. Selami Şimşek, "Aşıkların Gülbahçesinde Erzurumlu Bilinmeyen Bir Gönül Eri: Kolağası Ali Rıza Efendi (v. 1930)", *Ay Vakti Dergisi* 157/ Temmuz-Ağustos (2015).

9 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 22-43.

10 Yönlüer, *Mehmet Hazmi Tura*, 13-16.

2. Mehmet Hazmi Tura'nın Yazmalara Düştüğü Notlar

Yazma eserlerin, iyi korunabildikleri sürece asırlar boyunca dolaşımında kaldığı, pek çok nesilden insanın doğrudan veya dolaylı olarak iştirak ettiği çok renkli tarihsel bir hafızaya ev sahipliği yaptığı herkesin malumudur. Bu haliyle bakıldığında bir eserin her bir el yazma nüshasının biricik olduğunu ve diğer nüshalarda yer almayan ilave yan bilgilere ev sahipliği yapabildiğini belirtmek gerekir. Ferağ, ketebe, nevbet, temellük, vakfiye, mukabele, kıraat, sema ve icazet gibi kayıtlar, yazma eserlerin ana metinden bağımsız müstakil bilgi zeminleridir ve bazen ana metinden çok daha önemli bilgiler içerebilmektedir. Bunlar, bu haliyle birer tarih vesikası hüviyetinde bilgilerdir ve kitap kültürü etrafında kümelenmiş insanların tarihine ayna tutmaktadır.¹¹ Tura'nın düşüğü notlar tetkik ve tashih notları, yazma eserlerde daha önceden beridir ve belli bir gelenek halinde düşülen notlardan kısmen farklıdır; Tura bir hâfız-ı kütübdür, düşüğü notlar da temelde onun bu göreviyle alakalıdır. Bu notları, ifade ettikleri anlamlar itibarıyla iki kısma ayırmak gerekir: ilki, notların kitapların künye bilgilerinin tespiti bağlamında bir kütüphanecilik faaliyeti olduğu gerçeğidir. İkincisi ise, bunların aynı zamanda Tura hakkında, bilhassa da ilmî ve meslekî donanımı açısından bir değerlendirme yapmaya imkan veriyor oluşudur.

İlki açısından bakıldığında, günümüzde artık bir müze objesi olarak koruma altına alınan, dijital imajlarının temin edilmesi neticesinde de okuyucudan tamamen uzaklaşan yazma eserler üzerine yakın zamanlara kadar notların düşülebildiği anlaşılmaktadır. Günümüzden bakınca bunun kendisinin de orijinal nüshaya yönelik bir müdahale olduğu izlenimi ortaya çıkabilmektedir; ne var ki yazma eserlerin ana metin dışındaki vikaye, zahriye ve hatime kısımlarının bu türden müdahale gibi görünen tasarrufların ürünü bilgiler sayesinde şekillenebildiklerini belirtmek gerekir. Tura, bu şekilde bir tasarrufu anlamlı ve gerekli gören kitap ve kütüphane erbabının son temsilcilerinden biridir. Notların Tura'ya müteallik ikinci yönü ise, onun tarihsel kişiliğini düşünsel açıdan tamamlayabilecek önemli veriler sunuyor olmasıdır. Notlar, tarihin bizden önceki bir kuşağında yaşamış birisi tarafından yine tarihe dair notlardır, ancak bugünden bakıldığında artık bu notların kendisinin de tarihin bir parçası olduğu ve Tura'ya dair anlamlı bilgiler sunduğu söylenebilir. Bir Osmanlı müderrisi ve hâfız-ı kütübü olsa da, hayatın son

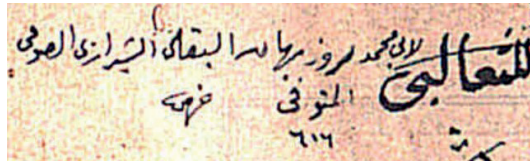
11 Son yıllarda gerek yurtdışında gerekse ülkemizde, bu türden notları birer tarih vesikası olarak alan bazı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Esasen elden geçirilmesi gereken yazmalara oranla, bu çalışmalar oldukça sınırlı bir kesite karşılık gelmektedir. Yine de özeldel kitap kültürü genelde ise tarih alanına yönelik, dikkate alınması gereken yeni bir perspektif önermesi bakımından bu çalışmalardan bazılarına burada dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bk. Andreas Görke-Konrad Hirschler, *Manuscript Notes as Documentary Sources*, Würzburg: Ergon Verlag, 2001; Berat Açıl (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, İstanbul & Ankara: İlem Kitaplığı & Nobel, 2015; İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018; Sami Arslan, *Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak: Osmanlı İlim Kamuoyunda Bilginin Dolaşımı (İznik Medresesi-Süleymaniye Medreseleri Dönemi)*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019; Mehmet Kalaycı, "7./13. Yüzyıl Anadolu'sunda Yaşamış Bir Hanefî Âlimin Ferağ Kayıtlarında Saklı Otobiyografisi: 'Alâ-i Ahlâfî ve Mecmû'ası", *Dinî Araştırmalar* 20/52 (2017), 9-31; Mehmet Kalaycı-Muhammet Emin Eren, "Reflection of Qadizâdelis-Khalwatis Tension on the Islamic Heresiography: Muştafâ b. İbrâhîm and His Alphabetical Classification of Sects", *İlahiyat Studies* 9/2 (2018), 249-290.

aşamasında daha çok mutasavvıf kimliği ile öne çıkan, vefatı sonrasında da toplumun hafızasında Uşşaki bir tasavvuf şeyhi olarak kalıcılaşan Tura, yazma eserler üzerinde tespit edilebilen notları sayesinde daha gerçekçi bir okumaya muhatap kılınabilmektedir. Notlar, ilmî titizliğini, sahip olduğu literatür bilgisini, yer yer ince tarzlarla bezeli eleştiri üslubunu, analitik düşünme becerisini ortaya koyan önemli kayıtlardır.

Tura tarafından düşülen notların hepsi aynı tarzda ve aynı genişlikte değildir; bunlardan bazıları oldukça kısa ve tashih kabilinden basit notlarken, bazıları oldukça kapsamlı ve geniştir. Ancak hepsinin de altında “Hazmi”, “M. Hazmi”, “M. Hazmi Tura” gibi notun ona ait olduğunu gösteren bir imza işareti mevcuttur. Kısa ve tashih kabilinden olanlar, bazen bir eserin veya yazarının künye bilgisinin tashihi veya eserin içerisindeki tespitini veyahut eserdeki eksik bölüm ya da sayfaların tespiti şeklindedir. Tespit edilebilen iki önemli ve uzun not ise bazı tahrifatın hem tespiti hem de tashihi hüviyetindedir. Süleymaniye Kütüphanesi'nin muhtevsındaki koleksiyonların ve bu koleksiyonlar bünyesindeki eserlerin niceliği ile kıyaslandığında, bu yazıya örneklem oluşturan Laleli koleksiyonunun cüzi bir yekün tuttuğu açıktır; belki başka koleksiyonların da tetkiki ile ona ait notların kümülatif çerçevesinin daha da genişletilebilmesi imkan dahilindedir. Yine de Laleli koleksiyonu gibi bir cüzi örneklem üzerinden ulaşılabilen netice, Tura'nın müdürlüğü sırasında ve sonrasında koleksiyonlardaki bazı eserleri elden geçirdiği, bunları dikkatlice ve etraflıca tetkik ettiği, gördüğü kimi yanlışlıkları tashih ettiği.

• Laleli 180

Zahriye sayfasında Tura'ya ait küçük bir tashih notu söz konusudur. Zahriyedeki kayıta büyük karakterli bir hat ile eserin Se‘âlibî'nin *‘Arâ’isü'l-Beyân fî Hakâ’iki'l-Kur’ân* adlı eseri olduğu yazılıdır. Tura, Se‘âlibî kelimesinin üzerini çizmiş ve müellifin 606 (1209) yılında müteveffa olan Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî eş-Şîrâzî el-Sûfî olduğunu not etmiştir. Bu notun altına da “Hazmi” şeklinde kendi imzasını atmıştır.¹²

Büyük hattın hemen altında *‘Arâ’isü Sa‘lebî* şeklinde düşülmüş bir not daha yer almakta olup, Sa‘lebî kelimesinin de üzeri çizilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu not, eserin müellifinin Se‘âlibî değil, Sa‘lebî olduğunu ifade etmek için sonradan yazılmış bir tashih notudur. Se‘âlibî kelimesinde olduğu gibi Sa‘lebî kelimesinin de üzerini çizenin Tura olup olmadığı belli değildir. Ama bu iki not, eserin künye bilgisi noktasında Tura'nın tetkiki öncesinde halihazırda bir tereddüte işaret etmektedir.

12 Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî, *Arâ’isü'l-Beyân fî Hakâ’iki'l-Kur’ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 180), 1a.

Tashih mahiyetindeki ikinci not, aslında doğru gibi gözükmeyle birlikte muhtemelen metin içi tahlil yapılmadan verilmiş aceleci bir karardır. Zira Ebû Zeyd es-Se‘âlibî (öl. 875/1471) ve Ebû Mansûr es-Se‘âlibî (öl. 429/1038) gibi Se‘âlibî künyeli tefsir ve dil alimlerin hiçbirisinin ‘*Arâ’is*’ ön adlı bir eseri bulunmamaktadır. Buna karşın Ebû İshâk es-Sa‘lebi’nin (öl. 427/1035) bu ön adla ‘*Arâ’isü’l-Mecâlis*’ isminde bir eseri bulunmaktadır. Sa‘lebi’nin bu eseri, onun *el-Keşf ve’l-Beyân* veya *Tefsîru’s-Sa‘lebi* adlarıyla bilinen tefsirinden kıssalarla ilgili kısımların seçilip genişletilmesi şeklinde ortaya çıkmış ve daha fazla şöhret bulmuştur.¹³ Dolayısıyla ‘*Arâ’isü’l-Beyân fî Hakâ’iki’l-Kur’ân*’ künyesini taşıyan bir eserin Se‘âlibî’den ziyade Sa‘lebi’ye ait olacağı yönündeki bir fikir yürütme ilk tahlilde daha mantıklı gibidir. Fakat tahlil, muhtemelen sadece ‘*Arâ’is*’ kelimesinden hareketle yapılmış, bu nedenle de eksik ve yarım bir çaba olarak kalmıştır. Eserin ana metninde uzunca bir dibace olmasına karşın müellif ismine tesadüf edilememektedir. Bu durumda gerek zahriyedeki tereddütün izalesi gerekse eserin kime ait olduğunun tespitinde Tura’nın metin karşılaştırması yapmış olması beklenebilir. Ancak bu karşılaştırmayı Kâtib Çelebi’nin (öl. 1067/1657) *Keşfü’z-Zünûn*’u üzerinden gerçekleştirmiş olması ve bunun neticesinde eserin Rûzbihân el-Baklî’ye (öl. 606/1209) ait olduğu sonucuna ulaşması muhtemeldir. Zira Kâtib Çelebi, eseri ‘*Arâ’isü’l-Beyân fî Hakâ’iki’l-Kur’ân*’ künyesi altında Rûzbihân el-Baklî’ye ait olarak zikretmekte ve eserden bir pasaja yer vermektedir.¹⁴ Alıntıladığı pasajın metnine aynı ibarelerle, Baklî’nin mukaddimesinin son kısmında tesadüf edilebilmektedir.¹⁵ Burada ismi geçen Rûzbihân el-Baklî, aynı zamanda İslam düşünce geleneğinde şöhret bulmuş önemli mutasavvıflardan biridir. ‘*Arâ’isü’l-Beyân*’ adlı tefsirinin ana kaynakları arasında Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’nin (öl. 412/1021) *Hakâ’iku’t-Tefsîr* ve Ebû’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî’nin (öl. 465/1072) *Letâ’ifu’l-İşârât*’ı yer almakta olup işari tefsirin önemli örneklerinden biri olarak gösterilmektedir.¹⁶

• Laleli 213

Tura’nın bu demirbaş üzerine düştüğü notun, bu yazının hareket noktasını oluşturduğunu özellikle belirtmek gerekir. Onun notu, ilgili demirbaşta kayıtlı eserin ferağ kaydının hemen altında yer almaktadır. Buna geçmeden önce eserin fiziksel özellikleri hakkında bilgi vermekte fayda vardır. Eser, Fahreddin er-Râzî’nin bir eseridir ve künye bilgisi zahriye sayfasının üst orta kısmında büyük bir hatla “*Kitâbu Esraru’t-Tenzîl fî’t-Tefsîr min Tesânîfi el-İmâm el-Kebîr el-Alîm Fahri’l-mille ve’d-dîn Nusrati’l-İslâm ve’l-Müslimîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin er-Râzî*”¹⁷ şeklinde takdim edilmiştir. Bu notun erken tarihli bir hat olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür. Zahriyede nüshanın yazısının mağrib hattı olduğu

13 Suat Mertoğlu, “Sa‘lebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/28-29.

14 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zünun an Esâmî’l-Fünûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge (Ofset, Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, ts.), 2/1131.

15 Baklî, ‘*Arâ’isü’l-Beyân*’ (Laleli, 180), 2b.

16 Nazif Hoca, “Baklî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/547 (545-547); M. Nazif Şahinoğlu, “Arâisü’l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/265.

17 Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Esraru’t-Tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 213), 1a.

bilgisi verilmiştir; ne var ki yeterince okunaklı bir hat olmadığını ifade etmek mümkündür. Zahriyenin sol üst köşesinde sayfaların on yedi satırdan oluştuğu bilgisi bulunmaktadır, kenarında muhtemelen sonradan düşülmüş ikinci bir notta ise “aksine sayfalar değişkenlik göstermektedir” şeklinde buna itirazda bulunulduğu görülmektedir. Zahriyede biri nesih hattıyla ve kırmızı mürekkeple, diğeri de talik hattıyla ve siyah mürekkeple düşülmüş iki notta nüshanın müellif hattı olduğuna dikkat çekilmiştir.

Kırmızıyla yazılı notta nüshanın, müellifinin hattıyla yazılı olduğu belirtilmekte ve muhtemelen nüshayı sahiplenecek kişiden bunu muhafaza etmesi istenmektedir. Siyah yazılı notta ise nüshanın, müellifinin hattıyla yazılmış olduğu ve bu noktada hiçbir şüphenin söz konusu olmadığı kaydedilmektedir. İki farklı mürekkeple ve yazı hattıyla düşülmüş bu notların tek bir kişinin kaleminden mi yoksa iki farklı kişinin kaleminden mi çıktığı tam olarak tespit edilememekle birlikte, her iki yazıda da “Allah” lafza-i celilesinin yazımının birebir aynı olması, yine her yazının devamında tersten kalbe benzeyen figürün aynı olması, yazıların tek bir kişinin kaleminden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Yine de kesin bir yargıda bulunabilmek güçtür.

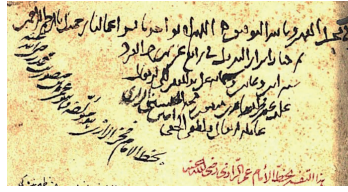
Zahriye sayfasında iki de temellük notu yer almaktadır; bunlardan biri Mehmed Hâkim’e aittir.

Mehmed Hâkim’e ait temellük notunun altında, Râzî’nin hattı olduğu bilgisi tekrarlanmıştır. Buradaki Mehmed Hâkim’in, tarihçi ve şair kimliğiyle öne çıkan Seyyid Mehmed Hâkim

Efendi (öl. 1184/1770) olması ihtimal dahilindedir.¹⁸ Zahriyedeki diğer temellük notu Ebûbekir b. Rüstem b. Mahmûd eş-Şîrvânî'ye aittir. Bu şahıs, reisülküttaplık görevlerinde bulunmuş Şîrvânî Ebûbekir Efendi'dir (öl. 1139/1726). Şîrvânî'ye ait temellük notunun hemen bitişiğine “merhum bunu [eseri] ahir ömründe yazmıştır” şeklinde bir ibare yer almaktadır ki bu ifade ile eserin Râzî'nin son eseri veya son eserlerinden biri olduğu ifade edilmek istenmektedir. Farklı yazma eser koleksiyonlarında çok sayıda eserde bulunan mülkiyet kaydına bakılırsa,¹⁹ Ebûbekir Efendi'nin çok iyi bir koleksiyoner olduğu ve kıymetli kitaplardan oluşan zengin bir kütüphane oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir (öl. 1925), bu durumu “nefis kitaplara malik idi” şeklinde dile getirmektedir.²⁰ Kendisinin *Târîh-i Vassâf* üzerine kaleme aldığı ancak bitiremediği bir şerhi bulunmaktadır.²¹ Ebûbekir Efendi'nin temellük kaydını taşıyan eserlere farklı koleksiyonlarda tesadüf ediliyor olması, kütüphanesinin kendisinin hayatında veya vefatı sonrasında dağılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Tura'nın düştüğü not, nüshanın sonunda ferağ kaydının hemen altındadır; onun notuna geçmeden önce eserin ferağ kaydı bilgisine ve bu bilginin altında eserin müellif hattı olduğu yönündeki iki kısa nota değinmek gerekir. Zira Tura'nın notunun üzerine kurulduğu ana zemin, ferağ kaydı bilgisinde gerçekleştirilmiş ince bir tahriftir.

Ferağ kaydı bilgisinde istinsah tarihi ilk tahlilde 682, müstensih de Alî b. Ömer b. Fahrüddîn b. Mansûr b. Muhammed el-Hüseynî er-Râzî olarak okunmaktadır.²² Ferağ kaydı bilginin altında, biri kırmızı mürekkeple ve nesih hattıyla, diğeri de siyah mürekkeple ve talik hattıyla nüshanın müellif hattı olduğuna dair iki not yer almaktadır. Bu notların, nüshanın zahriyesindeki benzer notları düşen kişi veya kişiler tarafından yazıldığı açıktır. Kırmızı notta “bu tefsir İmâm Ömer er-Râzî'nin hattıyladır” bilgisine, siyah notta ise “İmâm Fahr er-Râzî'nin hattıyladır, kendisi eserin müellifidir ve Ömer b. Mansûr b. Muhammed'dir” bilgisine yer verilmiştir. Zahriyedeki notlar bağlamında da dikkat çekildiği üzere bu iki farklı mürekkeple yazılmış notun, tek bir kişiye ait olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu iki notta siyah mürekkeple yazılmış olanda verilen künye bilgisi, başlı başına bir tereddüt oluşturmaya yetecek türdendir.

18 Mücteba İlgürel, “Hâkim Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/189-190.

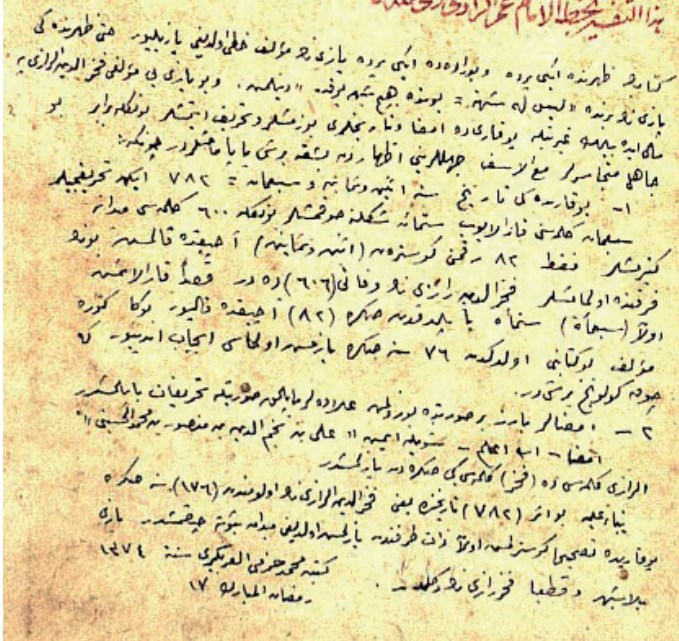
19 Şîrvânî'nin temellük kaydını taşıyan eserlerin tespitine yönelik Recep Gürkan Göktaş ile birlikte bir çalışma sürdürdüğümüzü bu vesileyle belirtmek isterim.

20 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1933), 1/233.

21 Bu şerh, onun notlarını da kullanmak suretiyle Mirzazade Ahmed Neylî (öl. 1161/1748) tarafından tamamlanmıştır. Bk. Sadık Erdem, “Neylî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/70.

22 Râzî, *Esrâru'l-Tenzil* (Laleli, 213), 248a.

Zira Râzî'nin künyesi kitabın zahriyesinde eski bir hatla da not edildiği üzere Muhammed b. Ömer b. Hüseyin'dir. Zahriyesinde, hem de büyük ve eski bir hatla bu şekilde kayıtlı iken, ferağ kaydının alt kenarındaki siyah notta müellifin künye bilgisinin “Ömer b. Mansûr b. Muhammed” şeklinde takdim edilmesi, burada zaten bir tuhaflık olduğunu teyit etmektedir. Eğer safça bir hamakat veya cehaletin ürünü değilse, bunun art niyetli çabanın ürünü olduğu açıktır. Bu durum, Tura'nın dikkatinden kaçmamıştır ve ferağ kaydının altına düştüğü notta o şunları dile getirmiştir:

“Kitabın zahırında iki yerde ve burada da iki yerde yazının müellif hattı olduğu yazılıyor hatta zahırındaki yazının birinde “leyse lehu şübhätün = bunda hiç şüphe yoktur” denilmiş. Ve bu yazıyı müellifi Fahrüddîn er-Râzî'ye mal edebilmek gayretiyle yukarıda imza ve tarihleri bozmuşlar ve tahrif etmişler. Bununla beraber bu cahil-i mütecasirler maalesef cehillerini izhardan başka bir şey yapamamışlardır çünkü:

1- Yukarıdaki tarih, sene-i isneyn ve semanine ve seb'u-mie = 782 iken tahrifçiler seb'u-mie kelimesini karalayıp sittu-mie şekline sokmuşlar. Bununla 600 kelimesini meydana getirmişler fakat 82 rakamını gösteren (isneyn ve semanine) açıkta kalmış, bunun farkında olmamışlar. Fahrüddin Râzî'nin vefatı (606)'dadır. Kasten karalanmış olan (seb'u-mie) sittu-mie yapıldıktan sonra (82) açıkta kalıyor. Buna göre müellif bu kitabını öldükten 76 sene sonra yazmış olması icap ediyor ki çok gülünç bir şeydir.

2- İmzalar bariz bir surette bozulmuş ilaveler yapılmak suretiyle tahrifat yapılmıştır; imza -Allahu a'lem- şöyle imiş: “Alî b. Necmüddîn b. Mansûr b. Muhammed el-Hüseynî”. er-Râzî kelimesi de (Fahr) kelimesi gibi sonradan yazılmıştır.

Binaen-aleyh bu eser (782) tarihinde yani Fahrüddîn er-Râzî'nin ölümünden (176) sene sonra yukarıda tashihan gösterilmiş olan zat tarafından yazılmış olduğu meydana-ı sübuta çıkmıştır; yazı bilâ şüphe ve kat'a Fahr-i Râzî'nin değildir.

Ketebehu Mehmed Hazmî el-Arabkirî.

Sene-i 1374, Ramazânü'l-Mübârek 17 (10 Mayıs 1955)²³

Tura'nın, kütüphane müdürlüğü görevinden 1947 yılında emekli olduktan yaklaşık sekiz yıl sonra düştüğü bu not, gerçekten takdire şayandır. Ferağ kaydı bilgisinde bir tuhaflik olduğu zaten sezilebilmektedir; ancak istinsah tarihi ve müstensih isminde küçük ama büyük sonuçlar üretecek şekilde bir değişiklik yapıldığı, öyle hemencecik farkına varılabilecek bir husus değildir. Bu noktada Tura'nın hakkını teslim etmek gerekir. O, önce tarih üzerinden bir mütalaa gerçekleştirmiş ve orijinalinde 782 olması gereken istinsah tarihinin karalanıp 682 olarak okunabilecek hale getirildiğini tespit etmiştir. Râzî'nin 606 yılında vefat ettiği bilgisinden hareket eden Tura, yazma üzerindeki tarihin 682 şeklinde değiştirilmesinin bile nüshanın Râzî'ye ait kılınması için yetmeyeceğini, zira Râzî'nin ölümüyle yazma üzerindeki tarih arasında 76 yıllık bir zaman farkı bulunduğunu belirtmiştir. Tura, notun ikinci kısmında, tahrifin yalnızca istinsah tarihiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda müstensih isminde de benzer bir durumun söz konusu olduğunu ortaya koymuştur. Metnin aslında “Alî b. Necmüddîn b. Mansûr b. Muhammed el-Hüseynî” olması gerektiğini öngördüğü müstensihe ait künye bilgisinde “Fahr” ve “er-Râzî” kelimelerinin de sonradan eklendiğine dikkat çekmiştir. Tura'nın, tahriften arındırarak ve “Allahu a'lem” ihtiyat kaydıyla tespit ettiği müstensih ismi, sanki “Ali b. Necmüddîn İbrâhîm b. Mansur b. Muhammed el-Hüseynî” ya da “Alî b. Ömer b. İbrâhîm b. Mansûr b. Muhammed b. el-Hüseynî” olarak da okunabilmektedir. Ancak ilki daha doğru bir olasılık gibi durmaktadır. Her halükarda künye bilgisinin aslında “İbrâhîm” kelimesinin yer aldığı öngörüsünde bulunmak mümkündür. Ne var ki bu durum, onun ferağ kaydı bilgisinin tahrifi ve gerçekte öyle olmadığı halde Râzî'ye nispet edilmeye çalışıldığı yönündeki kasıtlı çabaya dair haklı değerlendirmelerini ortadan kaldırmamaktadır. Râzî'nin künyesi Muhammed b. Ömer b. Hüseyin'dir ve ferağ kaydındaki müstensih isminin, ne şekilde okunursa okunsun, bu künye örtüştürülmesi imkan dahilinde değildir.

Metin üzerinde değişiklik yapan kişi, ya gerçekten Râzî'nin ölüm tarihini bilmemektedir, bu yüzden de tam bir cehalet örneği sergilemektedir; ya da gayet iyi bilmektedir ve buradaki müstensih ismini olabildiğince Râzî'ye yaklaştırabilmek için ilave bir gayret göstermektedir. Tura, müstensihin künye bilgisine “Fahr” ve “er-Râzî” kelimelerinin sonradan eklendiği noktasındaki öngörüsünde haklı gibidir. Metne dikkatle bakıldığında, “Fahr” kelimesinin yazının genel istifine uymayacak şekilde araya sıkıştırıldığı, normalde “Necmüddîn” olması

23 Aralık, parantez ve eşittir işaretleri Tura'ya aittir.

muhtemel kelimenin ise “ed-Dîn” şeklindeki ikinci kısmının üzerinin çizilmek suretiyle, baştaki “Necm” kelimesinin “Ömer” olarak okunabilmesine zemin hazırlandığı gözlenmektedir. Bu esnada “İbrâhîm” kelimesinin yarısının da üzeri çizilmiş ve okunamaz hale getirilmiştir. “Fahr” kelimesinin aksine “er-Râzî” kelimesinin sonradan eklendiği daha belirgindir. Çünkü ferağ kaydı bilgisi yukarıdan aşağıya bir üçgen çizecek şekilde daralmakta, ancak “er-Râzî” ibaresi bu istifi bozan bir görüntü arz etmektedir. Bu iki ilave, muhtemelen daha da vurgulanmak istendiği için ferağ kaydının çevresine düşülmüş siyah ve kırmızı hatlı notlarda tekrarlanmıştır. Kırmızı hatlı notta “İmam Ömer er-Râzî’nin hattıyladır” şeklindeki bilgide “Ömer” ve “er-Râzî” kelimeleri öne çıkarılmıştır. Burada “Ömer” kelimesini görünür kılmaya yönelik bir amacın varlığı sezilebilmektedir. Siyah hatlı notta ise gerçekleştirilmek istenen manipülasyon daha belirgindir. Bunun, artıynetli bir girişim üzerinden temin edilmeye çalışılan sonucun daha da vurgulanması amacına matuf olarak şekillendiği, bizatihi notun kendi iç sistematiğinden anlaşılabilir. Burada önce nüshanın İmam Fahr er-Râzî’nin hattıyla yazılmış olduğuna, ardından onun eserin müellifi olduğuna, sonra da onun Ömer b. Mansur b. Muhammed olduğuna yönelik olmak üzere üç temel mesaj vurgusu söz konusudur. İlk vurgudaki mesaj, Tura’nın tespit ettiği gibi sonradan eklenmiş “Fahr” ve “er-Râzî” kelimeleri üzerinden bir bağlam oluşturma çabasını yansıtmaktadır; özellikle bu iki kelimenin öne çıkarılmış olması anlamlıdır, zira bu kelimeler aynı zamanda müellifin geleneğe mâl olmuş künyeleridir. Üstelik bu sayede ikinci mesaja okuyucunun zihni hazırlanmış olmaktadır ve nüshanın eserin müellif hattı olduğunu ileri sürebilmek kolaylaşmaktadır. Üçüncü vurgu ise bir illüzyonu andırmaktadır ve buradaki amaç metindeki tahrifin bir tür üzerini örtme çabasıdır; çünkü üçüncü mesajda sunulan isim, aslında ilgili tahrifle elde edilmek istenen isimdir. Ferağ kaydı bilgisinin kenarlarındaki iki notun sahibinin aynı kişi olma olasılığı yüksek gibidir ve bu kişinin de aynı zamanda ferağ kaydındaki değişiklikleri ve ilaveleri gerçekleştiren kişi olduğu öngörüsünde bulunmak mümkündür.

Nüshanın müellif hattı olduğu yönünde zahriyede iki farklı mürekkeple düşülmüş notlar ile ferağ kaydı bilgisinin altına düşülmüş notların birbirine muvazi olduğuna dikkat çekmiş ve biri nesih diğeri de talik olan iki hattın tek bir kişinin kaleminden çıkmış olma olasılığının altını çizmiştik. Çünkü bütün bu notlarda, nüshanın müellif hattı olduğu bilgisini belirginleştirmeye yönelik özel bir çaba olduğu görülebilmektedir. Bu noktada, böyle bir şeye niçin tevessül edildiği sorusu akla gelebilir. Muhtemelen bunu yapan kişi, bu nüshayı satmak ve bu satıştan da ederinden daha fazla para kazanmak isteyen birisi olmalıdır. Çünkü nüshanın müellif hattı olduğu yönündeki bütün bilgilerin bir şekilde birbiriyle ilişkili oldukları ve aslında ferağ kaydında gerçekleştirilen değişikliğin ve ilavenin, elde edilmek istenen sonucun daha da büyütülmesi amacına matuf olduğu anlaşılabilir.

El yazma eserler içerisinde en önemlileri, kuşkusuz bizzat müellifinin elinden çıktığı tespit edilebilen eserlerdir. Müellifin kaleminden çıkmış olması, eserin otantikliğini belgelemekte, dolayısıyla da sonraki nüshalarda küçük de olsa değişime uğrama ihtimali karşısında ana metnin adeta sigortası işlevini görmektedir. Müellif hattı bilgisinin kesin olarak teyidinin yapılabildiği

bir nüsha, gerçekten kıymetlidir. Bu türden nüshalarda genellikle eserin vikaye, ama özellikle de zahriye sayfasında müellif nüshası olduğu bilgisine yer verilir. Bunlar, satın alınmak istendiğinde ait oldukları şahıs ve döneme göre değişiklik göstermekle birlikte yüksek meblağlara alıcı bulabilmektedir. Böylesi nüshaları almaya istekli olan, hatta bazen koleksiyonlarında bu türden çok sayıda nüsha barındıran koleksiyonerler söz konusu olabilmektedir. Müellif nüshalarına yönelik bu teveccüh, ilgili nüshaların alım satımı sürecine bazen doğrudan yansiyabilmekte, daha fazla para kazanabilme arzusu ile de birleşince metin üzerinde ince bazı tahriflere de kapı aralayabilmektedir.²⁴ Râzî'nin *Esrâru't-Tenzil* adlı eserinin bu nüshası da benzer bir duruma maruz kalmış gibidir. Bu noktada Şîrvânî Ebûbekir Efendi'nin kıymetli eserlerden oluşan şahsi koleksiyonun dağılmış olabileceğine dikkat çekmiştik.²⁵ Onun mülkiyet kaydını taşıyan bu eserin de ilgili süreçte başka birisinin veya birilerinin eline geçmiş olması ihtimal dahilindedir. Ferağ kaydındaki değişiklik ve ilavelerin, zahriye ve hatime sayfasında müellif hattı olduğu yönündeki ısrarcı bilgilerin bu süreçte yazılmış olabileceğini düşünmek imkan dahilindedir. Nüshanın, üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış orijinal versiyonu da elbette erken tarihlidir ve değerlidir. Ama bunun doğrudan Râzî'nin kaleminden çıktığının dile getirilmesi ve müellif hattı olarak takdim edilmesi başka bir şeydir.

24 Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 309.

25 Örneğin dönemin önemli koleksiyonerlerinden biri olan ve son derece kıymetli eserlerden mürekkep kütüphanesi bir bütün halinde günümüze kadar gelen Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın (öl. 1176/1763) koleksiyonundaki bazı eserler, Şîrvânî'nin temellük kaydını taşımaktadır. Bu eserlerden biri, Şehristânî'nin (öl. 548/1153) *Nihâyetü'l-İkdâm*'ıdır ki 583 (1187-1188) tarihinde istinsah edilmiştir. Bu tarih, müellifin vefat tarihine oldukça yakındır ve eserin belki de en eski nüshalarından biri konumundadır. Ferağ kaydı bilgisinin hemen yanında da Ragıp Paşa tarafından düşülmüş 1164 (1750-1751) tarihli bir mukabele ve tashih kaydı bulunmaktadır. Bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm* (İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 820), 207a; Şîrvânî'nin temellük notunu taşıyıp da Ragıp Paşa'nın koleksiyonunda yer alan bir başka önemli eser, İbn Sinâ'nın (öl. 428/1037) *el-Mebde' ve'l-Me'âd*'ıdır. Eserin bu nüshası 615 (1218-1219) tarihinde el-Hasan b. Mes'ûd b. Abdillâh el-Gence tarafından yazıya geçirilmiştir. Bkz. Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh İbn Sinâ, *el-Mebde' ve'l-Me'âd* (İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 872), 69b; Necip Paşa'nın koleksiyonunda da Şîrvânî'nin temellük notunu taşıyan kitaplar yer almaktadır. Bunlar içerisinde en dikkat çekici olanı İbn Sinâ'nın *el-İşârât*'ının 555 (1160) tarihli bir nüshasıdır. Zahriyesinde yer alan temellük kayıtları, nüshanın temellük kronolojisini çıkarmaya da belli ölçüde imkan tanımaktadır. el-Hüseyn b. Muhammed el-Ca'ferî'nin Tebriz şehrinde 600'lü tarihlerde satın alma yoluyla elde ettiği nüsha, 894 yılında Rebiülahir ayının 11. günü olan (14 Mart 1489) Cumartesi günü, Kostantiniye şehrinde Abdurrahmân b. Ali b. Müeyyed b. Pîr Ali'nin mülkiyetine dahil olmuştur. Bu son kişi, Celâluddîn ed-Devvânî'ye talebelik yapmış ve Sultan II. Bayezid döneminin önemli isimlerinden olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'dir (öl. 922/1516). Eserin mülkiyeti daha sonra oğlu Sadruddîn'e, bilahare ise 928 yılının Rebiulevvel'inde (Ocak-Şubat 1522) İstanbul'da diğer oğlu Abdurrezzâk Efendi'ye intikal etmiştir. Yusuf b. Ca'fer isimli bir kişi, eseri 976 (1568-1569) yılında İstanbul'da satın almıştır. Nüsha, daha sonra Mehmed b. Molla Şa'bân Efendi'nin, ardından da Şîrvânî Ebubekir Efendi'nin mülkiyetine girmiştir. Şîrvânî'den sonra ve muhtemelen kütüphanesinin müsaderesine bağlı olarak nüshayı temin eden kişi Nu'man Efendizade'dir ve düşüğü tarihe bakılırsa bu 1169 (1755-1756) yılında gerçekleşmiştir. Bkz. İbn Sinâ, *el-İşârât* (İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 448) 1a. Eserin son durağı, Necip Paşa'dır. Necip Paşa'nın, 1243 (1827-28) yılında Tire'de yaptırdığı kütüphane için 671 kıymetli eseri bizzat kendisinin temin ettirdiği, bunların bakımını yaptırtıp kırmızı deri mahfazalar içerisine koydurduğu ve bu şekilde kütüphaneye intikal ettirdiği kaydedilmektedir. Bkz. Ali İhsan Yıldırım, "Necip Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/494-495. İbn Sinâ'nın eserinin ilgili nüshası, bunlardan biri olmalıdır.

Burada, hala boşlukta duran bir hususa da dikkat çekmekte fayda vardır. Müellif nüshası olduğu bilgisinin sınırlı da olsa dile getirildiği yerlerden biri, nüshanın zahriyesinde Mehmed Hâkim'in mülkiyet kaydının altında yer alan “er-Râzî'nin hattıyladır” şeklindeki ibaredir. Peki müellif hattı bilgisinin söz konusu olduğu notların yapay bir algıyı mümkün kılabilmek için düşüldüğü ihtimaliyle birlikte değerlendirildiğinde, Mehmed Hâkim'in mülkiyet kaydının altındaki bu ibare nasıl izah edilecektir? Bu noktada, Mehmed Hâkim'in, tarihi ile meşhur Seyyid Mehmed Hâkim Efendi olması olasılığına dayalı olarak iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: ilki, ferağ kaydındaki değişiklikleri yapan ve müellif hattı olduğuna dair notları düşen kişinin bizzat Seyyid Mehmed Hâkim olma olasılığıdır. Kendisinin nesih ve sülüs yazımında icazet sahibi, talik ve divani yazıda da maharet sahibi bir hattat oluşu,²⁶ usta bir kişinin kaleminden çıktığı izlenimi uyandıran nüsha üzerindeki kırmızı ve siyah mürekkepli notların onun tarafından düşülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Çeşitli bürokratik görevlerde bulunan birisi olmasına karşın, vefat ettiğinde terekesinde bulunan varlıkların borçlarını ödemeye yetmediği yönündeki bilgi²⁷ dikkate alındığında onun maddi durumunun pek de iyi olmadığı ve paraya ihtiyacı olduğu söylenebilir. Laleli Kütüphanesi'nin III. Mustafa (öl. 1187/1774) tarafından açılan Laleli Külliyesi bünyesinde tesis edilmiş, daha sonra da III. Selim'in (öl. 1223/1808) gerçekleştirdiği vakıflarla koleksiyonu zenginleştirilmiş bir kütüphane olduğu bilinmektedir.²⁸ Laleli Külliyesi'nin, dolayısıyla da kütüphanenin ilk versiyonunun açıldığı tarih 1174/1760'tır; bu tarih Mehmed Hâkim Efendi'nin 1184/1770 tarihindeki vefatından yaklaşık on yıl öncesine denk gelmektedir. Bu ihtimal çerçevesi dikkate alındığında, onun ilgili eseri yeni kurulmuş bu kütüphaneye satabilmek için bu yola başvurmuş olması ihtimal dahilindedir. İkinci ihtimal ise, ferağ kaydındaki değişiklikleri veya müellif hattı olduğu yönündeki bilgi notlarını düşen kimsenin başka birisi olduğu ve bu kişinin ilgili nüshayı Seyyid Mehmed Hâkim'e satmış olabileceğidir. Bu durumda, Mehmed Hâkim'in sadece nüshayı değil aynı zamanda bu bilgiyi de satın almış olması ihtimal dahilindedir. Râzî'nin de kendisi gibi Hz. Muhammed'in neslinden gelen bir kimse olması, onun hattıyla yazılı bir nüshaya olduğundan daha fazla ilgi göstermesine, bu nedenle de eseri satın almasına neden olmuş olabilir. Bunlar elbette ki birer ihtimaldir ve her ikisi de temellük kaydının gerçekte, Seyyid Mehmed Hâkim'e ait olduğu varsayımından hareketle öne sürülebilmektedir. İlgili temellük notunun başka birisine ait olması da mümkündür; başka bir eser üzerinde Seyyid Mehmed Hâkim'e ait ve buradaki yazı karakteri ve istif itibarıyla örtüşen bir temellük notu tespit edilmediği sürece kesin bir yargıda bulunabilmek güçtür.

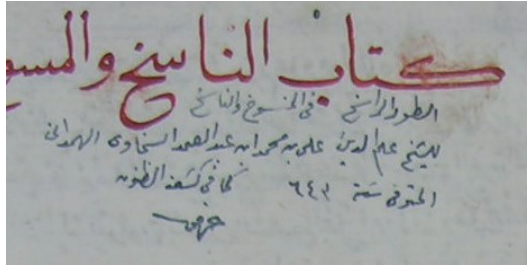
26 Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 1/LVI.

27 Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, 1/LXII-LXIII.

28 İsmail E. Erünsal, “Laleli Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/89.

- **Laleli 254**

Bu not, nüshada yer alan eserin isminin doğru tespiti ve “el-Allâme” şeklinde müphem bırakılmış olan müellifinin açık bir şekilde takdimi şeklinde bir nottur. Şöyle ki zahriyede eserin ismi kırmızı ve büyükçe bir hatla *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* olarak verilmiş ve müellif ismi sadece “el-Allâme” olarak zikredilmiştir. Allâme kelimesinin hemen üstüne düşülen siyah mürekkepli bir notta bu vafâ haiz olan kişiyle ilgili olarak “asrında eşsiz bir kimse olduğu ve ilim bakımından yüksek mertebede bulunduğu onun bu kitaptaki bir sözünden anlaşılmaktadır. Bunu mütalaa eden muttali olur. Bundan dolayı mütalaa et.” şeklindeki değerlendirmelere bakılırsa, müellifin kim olduğu konusunda muhtemelen bir tereddüt söz konusudur. Zaten bu kanaat de metin içinden çıkarılmış bir tahmini ifade etmektedir. “Allâme” kelimesinin altına siyah mürekkeple düşülmüş bir başka notta ise bunun, müellifin Kur’an kıraatı ile ilgili kitabının bir cüzü olduğu, bu kısmının yazılıp geri kalanın ise bırakıldığı kaydedilmektedir. Bu notu yazan kişinin, ilk bakışta müellifin kimliğine dair bir bilgi sahibi olduğu izlenimi uyanmaktadır; ancak müellifin ismini açıkça yazmamış olması yine de bir tereddüte işaret etmektedir. Yine “Allâme” kelimesinin kenarına kırmızı mürekkeple düşülmüş bir başka notta ise bu nüshanın kendisinden istinsah edildiği nüshanın tarihinin 702 Rebiulevvel’i (1302) olduğu ifade edilmiştir. İki siyah, biri kırmızı mürekkeple yazılmış bu üç notun da tek bir kişinin kaleminden çıktığı anlaşılabilir. Tura’nın notu, büyük harflerle yazılı olan “Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh” şeklindeki künye bilgisinin altına düşülmüş olup kitabın doğru isminin tespiti şeklindedir.

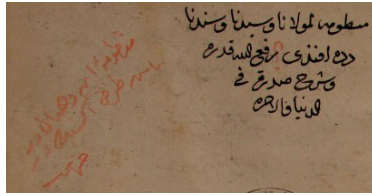
Notta kitabın adı *et-Tavdu'r-Râsîh fi'l-Mensûh ve'n-Nâsîh* olarak tespit edilmiş, müellifinin ise 643'te vefat etmiş olan eş-Şeyh Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed el-Hemdânî olduğu ifade edilmiştir. Bunun için Kâtib Çelebi'nin *Keşfu'z-Zünûn*'unu kaynak gösteren Tura, notun altına “Hazmi” şeklinde kendi imzasını atmıştır.²⁹ Nüshada yer alan eserde, müellifinin kimliğini tespit etmeyi mümkün kılacak herhangi bir dibace kısmı yer almamaktadır. Bu noktada belki de tek veri, ana metin başlamadan önce serlevha şeklindeki bir kısımda yer alan “et-Tavdu'r-Râsîh fi'l-Mensûh ve'n-Nâsîh” ifadesidir. Muhtemelen Tura, kitabın ismini tespit bu ifadeyi hareket noktası olarak almış, eseri *Keşfü'z-Zünûn*'dan taramış ve bu sayede de

29 Alemüddîn Ali b. Muhammed es-Schâvî, *et-Tavdu'r-Râsîh fi'l-Mensûh ve'n-Nâsîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 254), 1a.

müellifini tespit edebilmiştir. *Keşfü 'z-Zünûn'*'daki bilgilerle kıyaslandığında, Tura'nın buradaki notuyla birebir aynı olduğu görülebilmektedir.³⁰ Bu durum, Tura'nın bir muhteva tahlilinden ziyade, sadece Kâtib Çelebi'deki bilgi üzerinden bir künye bilgisi tespitinde bulunduğunu teyit etmektedir. Eser, Alemüddîn Alî b. Muhammed es-Sehâvî'nin *Cemâlû 'l-Kurrâ'* ve *Kemâlû 'l-Ikrâ'* adlı kıraatla ilgili hacimli eserinin yedinci bölümünü oluşturmaktadır.³¹

• Laleli 1188

Tura'nın bu nüshanın zahriyesi üzerindeki notu da bir tashih notu görünümündedir; nüshanın zahriyesinde siyah bir hatla “*Manzûmetun li-Mevlanâ ve Seyyidinâ ve Senedinâ Dede Efendi*” şeklindeki ifadeyle eserin künye bilgisi verilmiştir.

Tura, bu notun sol yanına “*Manzûmetu İbn Vehbân'dır, baş tarafı eksiktir*” şeklinde bir not düşmek suretiyle eserin yazar bilgisini tashih etmiş, altına da “*Hazmî*” şeklinde ismini yazmıştır. Siyah hatlı yazıda “*Dede Efendi*” ibaresinden sonra kırmızı kalemle konulmuş soru işareti, muhtemelen yine Tura'ya aittir. Bu durumda onun manzumenin önce Dede Efendi'ye³² aidiyetinden kuşku duyduğu, sonrasında ise kime ait olabileceğini tespite yöneldiği düşünülebilir. Burada bahis konusu olan İbn Vehbân, Ebû Muhammed Emînüddîn Abdülvehhâb b. Ahmed b. Vehbân ed-Dımaşkî (öl. 768/1367) isimli Hanefî bir fakihdir. Onun bu eseri *Kaydû 'ş-Şerâ'id ve Nazmu 'l-Ferâ'id* adını taşısa da genellikle *Manzûmetu İbn Vehbân* veya *el-Manzûmetü 'l-Vehbâniyye* adları altında şöhret bulmuştur. Merğînânî'nin (öl. 593/1197) *el-Hidâye*'sinin tertibi esas alınmak suretiyle “*ر*” harfi üzerinden kafiye oluşturulmuş bu manzume, aynı zamanda İbn Vehbân'ın, sayesinde şöhret kazandığı bir eserdir.³³ Tura'nın manzumenin baş tarafının eksik olduğunu dile getirmesi, onun elindeki nüshayı İbn Vehbân'ın manzumesinin başka bir nüshasıyla karşılaştırmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde farklı koleksiyonlarda pek çok nüshası bulunan bu manzumenin, Laleli koleksiyonunda bu nüsha dışında iki nüshası daha bulunmaktadır.³⁴

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü 'z-Zünûn*, 2/1118.

31 Tayyar Altıkulaç, “*Sehâvî, Alemüddîn*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/311-313; krş. es-Sehâvî, *Cemâlû 'l-Kurrâ'* ve *Kemâlû 'l-Ikrâ'*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987), 1/245-394.

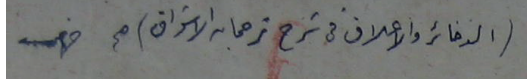
32 Osmanlı döneminde yaşamış ve Mevlevî kimliğiyle bilinen çok sayıda Dede Efendi bulunmaktadır. Buradaki Dede Efendi ile bunlardan hangisinin kastedilmiş olabileceğini tespit etmek mümkün olmamıştır.

33 Ahmet Özel, “*İbn Vehbân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/442-443.

34 Abdülvehhâb b. Ahmed İbn Vehbân, *Kaydu 'ş-Şerâ'id ve Nazmü 'l-Ferâ'id* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 352), 55-84; (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1196), 1-74.

• **Laleli 1397**

Tura'nın bu nüsha üzerine düştüğü not da eser ismine dair bir küçük tashih şeklindedir. Nüshanın zahriyesinde eser ismi “Kitâbu Keşfi's-Setâ'ir ve'l-Ağlâk an Vechi Tercümâni'l-Eşvâk” şeklinde verilmiştir. Tura, bunun üzerine düştüğü notta eserin ismini “ez-Zehâ'ir ve'l-A'lâk fi Şerhi Tercümâni'l-Eşvâk” şeklinde tashih etmiştir. Kenarına da diğer notlarda olduğu gibi “Hazmi” şeklinde kendi imzasını yerleştirmiştir.³⁵

Eser, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240) *Tercümânü'l-Eşvâk* adlı manzum eseri üzerine yine kendisi tarafından yazılmış bir şerhtir³⁶ ve kütüphanelerde çok sayıda nüshası söz konusudur. Tura'nın notunun yer aldığı zahriye sayfasında ayrıca, Muhammed b. Cîl b. Yûsuf ed-Dimyâtî'ye ait de bir mülkiyet kaydı yer almaktadır.

• **Laleli 1516-M**

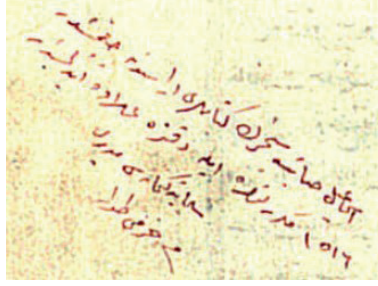
Tura'nın bu nüsha üzerine düştüğü not, kütüphanecilik göreviyle ilişkili teknik bir nottur. Nüshada yer alan eser, reisülkütüblük görevinde bulunmuş olan ve sufi kimliğiyle bilinen Sarı Abdullah Efendi'nin (öl. 1071/1660) Bağdat'ın fethini vesile kılarak kaleme aldığı ve Sultan IV. Murad'a (öl. 1049/1640) ithaf ettiği *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye* adlı eseridir.³⁷ Nüshanın zahriyesinde daha önceden düşüldüğü anlaşılan kalın bir hatla “Dürre ve Cevhere bi-hattı Filibevi” şeklinde bir not bulunmaktadır. Buradaki Filibevi'nin kimliğini tespit etmek güçtür. Tura'nın notu zahriyede kırmızı kalemle yazılmış olup şu şekildedir: “İsmail Saib Sencer'in kitapları arasında çıkmıştır, 1516 mükerrer numara ile deftere ilave edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi müdürü M. Hazmi Tura.”³⁸

35 Muhyiddin Muhammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *ez-Zehâ'ir ve'l-A'lâk fi Şerhi Tercümâni'l-Eşvâk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1397), 1a.

36 Eserin matbu versiyonu için bk. İbnü'l-Arabî, *Zehâ'iru'l-A'lâk Şerhu Tercümâni'l-Eşvâk*, thk. Halil İmrân Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1420/2000).

37 Eser, bir doktora çalışmasına konu olmuştur. Bk. Zübeyde Özer, *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye I-II* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

38 Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürretü'n-Nihâye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1516M), 1a.

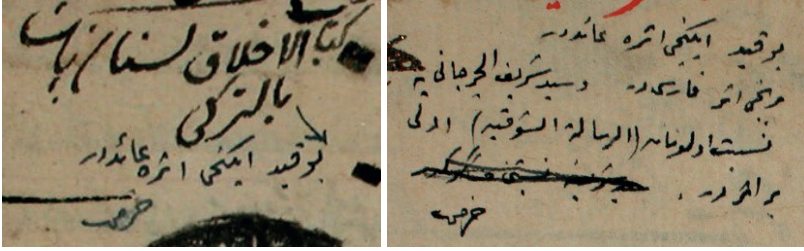

Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü görevini de kayda geçirdiği bu notta Tura, diğer notlardakinin aksine ismini daha geniş bir şekilde vermiştir. Notta ismi geçen İsmail Saib Sencer (öl. 1940), herkesin iyi bildiği ve tıpkı Tura gibi uzunca bir süre kütüphanecilik görevinde bulunmuş bir kimsedir. Bayezid Umumi Kütüphanesi'nde 1897 yılında ikinci hâfız-ı kütüblük olarak başlayan görevi, 1916 yılında müdürlüğe evrilmiş ve 1939 yılında emekli olana kadar sürmüştür. Tura'nın 1913 yılında kütüphanecilik görevine Murad Molla kütüphanesinde başladığını, 1937 yılında Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğüne getirildiğini hatırladığımızda bu süre zarfında Saib Sencer ile birbirlerini yakından tanıdıkları öngörüsünde bulunmak mümkündür. Ne ölçüde aralarında bir ünsiyet olduğu belli olmamakla birlikte, Tura ile Saib Sencer'in yolları başka vesilelerle de hep kesişmiştir. Tura'nın Bayezid dersiamlığına geldiği tarih, Saib Sencer'in bu görevden ayrıldığı tarihle aynıdır. 1914 yılında açılan Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye medresesinde Tura, Farsça, Türkçe ve Arapça nahiv derslerini vermekle görevliyken, Sencer de aynı medresede Arap edebiyatı müderrisliği görevindedir. Tura, 1918-1921 arasında Huzur Dersleri muhataplığı görevinde bulunmuşken, Sencer 1916-1918 ve 1922-1923 yıllarında iki kez bu görevle görevlendirilmiştir. Tıpkı Tura gibi Sencer de mutasavvıf kimliği ile öne çıkmış, ilgili dönemde çok sayıda kişi kendisiyle yakın irtibat içerisinde olmuştur. Saib Sencer'in "ayaklı kütüphane" olarak nitelenmesini mümkün kılacak şekilde geniş kitap kültürü, yerli yabancı çok sayıda kişinin kendisiyle yakın dostluklar tesis etmesinde en önemli etkindir. Onun bu vasfı aynı zamanda oldukça nadir ve kıymetli eserlerden oluşan bir şahsi kütüphane oluşturabilmesine vesile olmuştur. 1940 yılında vefat ettiğinde ardında matbu ve yazma eserlerden oluşan 20.000'i aşkın eser bıraktığı, bu eserlerin ölümü sonrasında Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne intikal ettirildiği kaydedilmektedir.³⁹ Tura'nın bu notu, muhtemelen Saib Sencer'in vefatı sonrasında düşmüş olmalıdır. "İsmail Saib Sencer'in kitapları arasından çıkmışdır" şeklindeki ifadesine bakılırsa, Laleli koleksiyonunda olması gereken bir eser bir şekilde Sencer'in kitapları arasına karışmış olmalıdır. Muhtemelen vefatı sonrasında kitaplar elden geçirilmiş ve diğer koleksiyonlara ait eserler ayrılmıştır. Bunlardan biri de Tura'nın bu notu düştüğü ve 1516 demirbaşa mükerrer numarayla kaydettiği bu eser olmalıdır.

39 A. Azmi Bilgin, "İsmail Saib Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/122-123; Taner Ay, "İsmail Saip Sencer "Ne Kitapsız, Ne Kedisiz".

• Laleli 1611

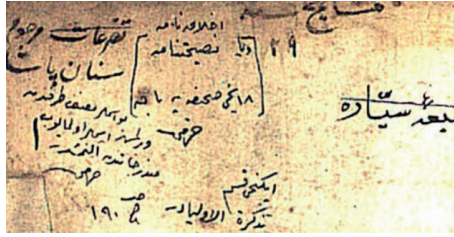
Nüshanın vikaye ve zahriye sayfalarında Tura'ya ait iki not bulunmaktadır. Vikaye sayfasındaki diğerine nazaran daha uzun olup eser künye bilgisinin hemen altında yer almaktadır. Künye bilgisinde eserin ismi *İlm-i Ahlâk* olarak verilmekte ve Sinan Paşa'nın (öl. 891/1486) telifi olduğu kaydedilmektedir. Tura, notunda bu bilgiye itiraz etmemekle birlikte nüsha içerisinde iki müstakil eser olduğuna dikkat çekmekte ve burada geçen bilginin bu eserlerden yalnızca birine ait olduğunu belirtmektedir. Onun notu şu şekildedir: “Bu kayıt ikinci esere aittir, birinci eser Fârsî'dir ve Seyyid Şerif el-Cürcanî'ye nispet olunan (er-Risâletü'ş-Şevkiyye) adlı bir eserdir.” Zahriye sayfasındaki daha kısa olan not ise kitap künye bilgisinin altına düşülmüştür ve “bu kayıt ikinci esere aittir” şeklindedir.

Vikaye sayfasındaki notun sonunda karalanmış bir ibare bulunmaktadır; okunabildiği kadarıyla burada “Seyyid Şerif’e nispeti meşkuktur” ifadesi yer almaktadır. Buna göre Tura, nüshanın 1b-9a arasında yer alan risalenin es-Seyyid eş-Şerîf’e (öl. 816/1413) aidiyetini ilkin tereddütle karşılamış gibidir; muhtemelen daha sonra bunu teyit etmiş olmalı ki söz konusu ibaresinin üstünü çizme gereği hissetmiştir. Aslında ilgili risalenin hatimesinde ferağ kaydı hüviyetinde es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'ye ait *er-Risâletü'ş-Şevkiyye*'nin tamamlandığını ifade eden bir ibare yer almaktadır. Tura, yazdığı notta “Cürcanî'ye nispet olunan” ifadesini kullanırken muhtemelen bu ibareyi esas almıştır. Dili Farsça olan ve sufilerin uymaları gereken bazı kuralları ihtiva eden bu risalenin, Cürcânî'nin diğer eserleri veya risaleleriyle kıyaslandığında pek bilinmediğini belirtmek gerekir; nitekim yazma eser kütüphanelerinde diğer eserlerine nazaran sınırlı sayıda nüshasının olması bunu teyit etmektedir. Genellikle akli ilimler arasında ön plana çıkmış Cürcânî gibi bir ismin, bu minvalde bir risale yazması Tura gibi medrese kökenli birisi açısından muhtemelen ilk başta teyide muhtaç bir bilgi olarak görülmüştür. Ama Tura'nın tasavvufla sıkı bir irtibatı söz konusudur; bu nedenle en azından Cürcânî'nin bu risalesinden haberdar olması beklenir. Fakat ilgili nota yansıyan tereddüt, kendi mutasavvıf kimliğine karşın Cürcânî'nin bu risalesinden haberdar olmadığı izlenimi uyandırmaktadır.

• Laleli 1789-M

Tura'nın ilgili demirbaşın vikaye sayfasına düştüğü not, aslında birbiriyle ilişkili üç ayrı nottan oluşmaktadır.⁴⁰ Vikayede kitabın künye bilgisi olarak muhtemelen çok daha önceden düşünülmüş iki farklı isim yer almaktadır. Bunlardan biri *Seb 'a-i Seyyâre*, diğeri de *Tazarru 'ât-ı Merhûm Sinan Paşa* şeklindedir. Bunlar ilgili nüsha içerisinde mevcut bulunan iki esere ait künyeler olarak not edilmiş olmalıdır. Muhtemelen ilk eserin, Ali Şir Nevai'nin (öl. 906/1501) *Seb 'a-i Seyyâre* adıyla Türkçe olarak kaleme aldığı mesnevi tarzındaki manzum eseri olduğu düşünülmüştür. Diğeri ise Sultan II. Mehmed (öl. 886/1481) dönemi alimlerinden olan Sinan Paşa'nın meşhur eseri *Tazarru'nâme*'dir. Bu iki kitap isminden *Seb 'a-i Seyyâre*'nin üzerinin tamamen çizildiği, *Tazarru 'ât-ı Merhûm Sinan Paşa* ibaresinden de *Tazarru 'ât* kelimesinin üzerinin çizildiği görülmektedir. Tura'nın düştüğü notlar, ilgili nüsha içerisindeki iki eserin tespitine yöneliktir ve muhtemelen vikayedeki kitap isimlerinin üzerini çizen kendisidir. Tura'nın Merhum Sinan Paşa ifadesini muhafaza etmiş olması, nüshada yer alan eserleri Sinan Paşa'ya ait gördüğü anlamına gelmektedir.

Tura'nın buradaki notlarını üç kısımda ele almak mümkündür. Bunlardan ilki, daha önceden *Tazarru 'ât* olarak not edilmiş kitap isminin *Ahlâknâme* veya *Nasihatnâme* olduğunu tespit ettiği kısımdır; köşeli parantez içerisine aldığı bu kitap isimleriyle ilgili nüshanın 18. sayfasına bakılmasını belirtmektedir. Bu ilk notun hemen sol altına düşülmüş ikinci not, ilk nota dair bir açıklamadır ve şu şekildedir: “bu isimler musannif tarafından verilmiş isimler olmayıp münderecatından alınmıştır.” Tura, kitap ismi olarak kaydettiği *Ahlâknâme* veya *Nasihatnâme* ifadelerinin Sinan Paşa tarafından verilmiş isimler olmadığına, metnin içeriğine göre verildiğine dikkat çekmektedir. Bu seçimi yapan da kendisidir. Üçüncü not ise nüsha içerisinde yer alan ikinci esere dairdir; Tura “ikinci kısmın *Tezkiretü'l-Evliyâ* olduğunu” ifade etmektedir. Ayrı bir müellif ismi vermiyor oluşu, ikinci eseri de Sinan Paşa'nın eseri olarak gördüğü anlamına gelmektedir. *Tazarru'nâme*, Sinan Paşa'nın Türkçe olarak yazdığı eserlerin ilkidir ve en ünlüsüdür; ikinci mensur eseri *Ahlâknâme* veya *Nasihatnâme* olarak da anılmakla birlikte daha çok *Ma'ârifnâme* olarak bilinen ve ahlak esaslarını konu edinen bir eserdir. Üçüncüsü ise yirmi sekiz evliyanın menkıbesini ihtiva eden *Tezkiretü'l-Evliyâ*'dır.⁴¹ Bu durumda ilgili

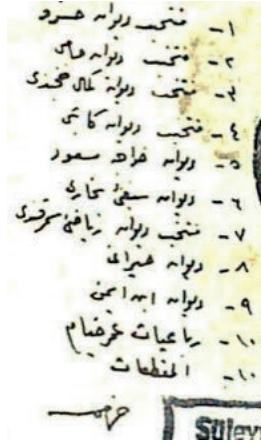
40 Sinan Paşa, *Ahlâknâme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1789M), Ia.

41 Aylin Koç, “Sinan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/230

nüsha içerisinde Sinan Paşa'nın *Ma'ârifnâme*'si ve *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sı yer almaktadır ve bunları muhtemelen nüshayı dikkatli bir gözle tetkik eden Tura tespit etmiştir.

• Laleli 1895

Bu demirbaş üzerine Tura'nın düşüğü not, mecmuanın içindekiler tablosunun çıkarılması amacıyla matuftur. Şiirlerden oluşan bu hacimli mecmuanın zahriyesinde daha önceden düşüldüğü anlaşılan bir yazı ile *Külliyât-ı Kâtibî* şeklinde bir künye bilgisi yer almaktadır. Burada kastedilen Kâtibî, İranlı meşhur şair Şemseddin-i Kâtibî'dir (öl. 839/1435 ?). *Külliyât*'ının, Türkiye yazma eser kütüphanelerinde sınırlı sayıda yazma nüshasının, buna karşın İran'da çok sayıda yazmasının bulunduğu kaydedilmektedir.⁴² Tura, muhtemelen tamamı Kâtibî'ye ait olduğu düşünülen bu mecmuayı tetkik etmiş, mecmuanın on bir farklı eserden oluştuğunu belirlemiş ve bunların isimlerini zahriyede sırasıyla listelemiştir.

Tura'nın bu listede yer verdiği eserler sırasıyla *Müntehab-ı Divân-ı Hüsrev*, *Müntehab-ı Divân-ı Câmî*, *Müntehab-ı Divân-ı Kemâl-i Hocendî*, *Müntehab-ı Divân-ı Kâtibî*, *Divân-ı Hoca Mes'ûd*, *Divân-ı Seyfi-i Buhârî*, *Müntehab-ı Divân-ı Riyâzi-i Semerkandî*, *Divân-ı Hayrânî*, *Divân-ı İbn Eymen*, *Rubâ'iyât-ı Ömer Hayyâm* ve *el-Mukatta'ât* şeklindedir. Mecmuanın içeriğine bakıldığında hepsinin tek bir kalemden çıktığı görülmektedir. Başlangıçlarındaki serlevhalarda ve ferağ kayıtlarında ilgili eserin kime ait olduğu bilgisine de ayrıca yer verilmiştir. Tura'nın zahriyede sunduğu listeyi buralardaki bilgiler üzerinden derlediği anlaşılmaktadır. Ancak verdiği listede küçük bir karışıklık söz konusu olmuştur. On birinci sırada verdiği *el-Mukatta'ât*, İbn Eymen olarak yazdığı ancak serlevhada İbn Yemin olarak kayıtlı kişiye aittir.⁴³ On birinci sırada müellif ismi olmadan verilmiş eser ise *Metâli'* adını

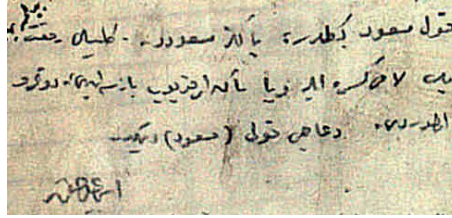
42 Mehmet Vanlıoğlu, "Kâtibî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/42.

43 İbn Yemin, *el-Mukatta'ât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1895), 275b, 306a.

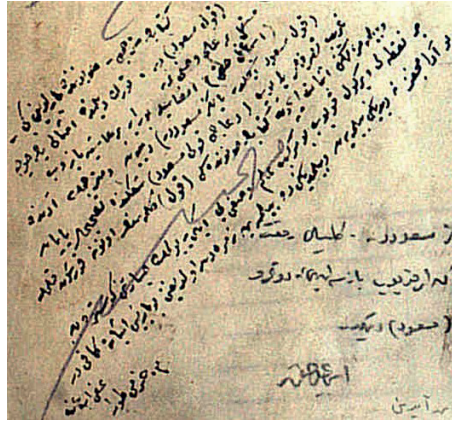
taşımaktadır ki bunun mecmuada yer alan bazı eserlerin ferağ kayıtlarında ismini not eden ve anlaşıldığı kadarıyla da bütün mecmuanın müstensihisi olan Pîr Hüseyin el-Kâtib tarafından yazılmış olması muhtemeldir.

• Laleli 1897

Tura'nın dikkat çeken notlarından biri de Beydebâ'nın *Kelile ve Dimne*'sinin bir Türkçe tercümesinin vikaye sayfasının sol alt köşesinde yer almaktadır. Söz konusu sayfanın sağ alt köşesinde muhtemelen Tura'dan önce düşülmüş olan İsmail Hakkı imzalı başka bir not söz konusudur. İsmail Hakkı'nın notu, esasen Tura'nın buraya bir not düşmesinin de nedeni konumundadır. İsmail Hakkı'nın notu şu şekildedir: “Kul Mesud değildir, yalnız Mesud'dur. Kilisli Rifat Bey lâmi kesre ile veya sakin okuyup yazsa idi doğru olurdu. Duacı kulu (Mesud) dimekdir”

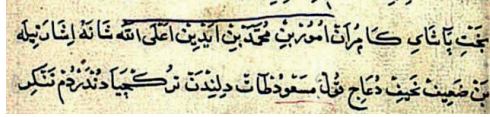
Tura'nın daha uzunca olan notu, İsmail Hakkı'nın notunun muhtevasına yönelik bir itiraz niteliğindedir; bu vesileyle de notun sahibine kinayeli ve tariz içerikli kimi göndermelerde bulunmaktan da geri durmamaktadır. Tura'nın notu şu şekildedir:

“Kitabın mütercimi -sonunda yazıldığı gibi- (Kul Mesud)’dur. Türk dilinde emsali pek çok müstakil bir alem-i vâsfidir. (İsmail Hakkı) imzasıyla buraya bir haşiye yazıp (Kul Mesud değildir yalnız Mesud’dur) diyen ve mütercimin adında garip tasarruflar yapıp (duacı kulu Mesud) şeklinde tashihat yapan ve bilmemezliğini ispat için kitabın sonundaki (Kul) kelimesinin önüne kurşun kalemle bir noktalı virgül koyup bu mürekkep alem-i vâsfîyi ikiye

bölmek cesaretini gösteren bu adamcağızın, dediğini bilmeyen ve bilmediğini de bilmeyen zümresinden olduğunu bu yazısı ispata kâfidir. Afa'llâhu anhu. M. Hazmi Tura.⁴⁴

Tura'nın bu notu yazmasına neden olan ve "Kul Mesud" terkiibini "duacı kulu Mesud" şeklinde okuyan İsmail Hakkı isimli kişinin kimliği merak konusudur. İlgili notta "Kul Mesud" veya "duacı kulu Mesud" şeklindeki ibarelerin nasıl okunması gerektiği ile ilgili olarak Kilisli Rifat Bey'e (öl. 1953) göndermede bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Kilisli Rifat Bey, mütercimim ismini "Kul Mesud" şeklinde bütün bir terkip olarak okumuştur; buna karşın notun sahibi olan İsmail Hakkı, onun bu tercihinin hatalı bulmuş ve "Kul" kelimesini "kulu" şeklinde veya bir önceki kelimeyi de dikkate alarak "duacı kul" şeklinde okumanın doğru olacağını ifade etmiştir. Nihai değerlendirmesinde ise mütercimim metnin sonunda kendi isminin yer aldığı terkiibin doğru okunuşunun "duacı kulu Mesud" şeklinde olduğuna dikkat çekmiştir. Tura'nın bu nota yansıyan kanaate ilişkin itirazı "Kul Mesud" ifadesinin bütünlük bir özel isim olduğu ve bunun Türk dilinde çok sayıda örneğinin bulunduğu hususudur. Bu nedenle bunun bölünmesi ve kul kelimesinin bir önceki duacı ile ilişkilendirilerek "duacı kulu" şeklinde okunmasını bilmemezlik örneği olarak değerlendirmekte ve mütercimim ismini "Kul Mesud" şeklinde tespit etmektedir. Bu haliyle onun Kilisli'yle aynı kanaatte olduğu görülmektedir. Tura'nın notunda dikkat çeken bir başka husus ise, İsmail Hakkı'nın mütercimim isminin "duacı kulu Mesud" olduğu yönündeki tercihinin ve kanaatini temellendirebilmek için eserin hatimesinde "kul" ve "Mesud" kelimeleri arasına kurşun kalemle bir noktalı virgül koyduğu iddiasıdır. Tura, bunu bir tahrif olarak görmektedir. Eserin hatimesine bakıldığında gerçekten de onun dikkat çektiği üzere bu iki kelimeyi birbirinden ayırma amacına yönelik, biraz silik de olsa bir noktalı virgölün varlığı gözlemlenebilmektedir:

Söz konusu noktalı virgölün Tura'nın kaydettiği üzere İsmail Hakkı isimli şahıs tarafından yazıldığını teyit etmek imkan dahilinde olmamakla birlikte ilgili noktalama işaretinin İsmail Hakkı'nın kanaatini desteklediği hatta daha da anlamlı kıldığı düşünüldüğünde bu ihtimalin uzak olmadığı söylenebilir. Normal bir okuyucunun belki hiç fark edemeyeceği silik bir noktalı virgöl ilavesinin, Tura'nın gözünden ve dikkatinden kaçmamış olduğunu da ayrıca vurgulamak gerekir. Bu ilavenin mütercimim isminin nasıl okunması gerektiği hususunu doğrudan belirlediği dikkate alındığında Tura'nın bu ilaveyi niçin bir tahrif olarak değerlendirdiği, buna başvuran kişiyi de niçin cehaletle suçladığı daha iyi anlaşılabilir.

Mütercimim isminin "Kul Mesud" veya sadece "Mesud" şeklinde okunmasının neyi

44 Aralık ve parantez işaretleri Tura'ya aittir. Metnin çözümlenmesinde katkıda bulunan İsmail Alper Kumsar'a müteşekkirim.

değiştireceği elbette akla gelebilir; bu nedenle de gerek İsmail Hakkı imzalı notun gerekse buna Tura'nın itiraz mahiyetindeki notunun ayrıntı kabilinden gereksiz bir muaraza ve mükaleme olduğu düşünülebilir. Ancak meselenin bu iki nottan daha öncesine uzanan bir geçmişinin olduğunu belirtmek gerekir. Tura için ne ölçüde geçerli bilinmez ama özellikle İsmail Hakkı'nın notunun daha önce fitili ateşlenmiş bir tartışmanın uzantısı mahiyetinde olduğu kesindir. Nitekim Kilisli Rifat Bey'e yönelik göndermesi bunu teyit eder niteliktedir. Tartışma, biri *Kelile ve Dimne*'yi Aydınöğulları Beyliği yöneticisi Umur Bey (öl. 748/1348) için tercüme eden Kul Mesud (öl. 14. yüzyıl)⁴⁵ diğeri de aynı dönemde yaşamış olan ve *Ferhengnâme-i Sâdi* ile *Süheyl ü Nevbahâr* gibi eserlerin mütercimi Hoca Mesud (öl. 14. yüzyıl)⁴⁶ olmak üzere iki şahıs etrafında dönmektedir. Bu iki şahsın aynı şahıs olup olmadığı meselesi tartışmanın özünü oluşturmaktadır.

Kelile ve Dimne'nin Laleli 1897 no'lu nüshadaki tercümesine ilk dikkat çeken ve mütercimim ismini "Kul Mesud" şeklinde mürekkep bir isim olarak tespit eden kişi Bursalı Mehmed Tahir'dir.⁴⁷ Johannes Heinrich Mordtmann (öl. 1932) Hoca Mesud'un *Süheyl ü Nevbahâr*'ının tıpkıbasımını yapmak istediği sırada Bursalı'nın bu notunu görür ve ilgili nüshanın hatime kısmının bir kopyasını İstanbul'dan talep eder. İlgili kısmın kopyası kendisine ulaştığında buradaki ismin Bursalı'nın tespit ettiği şekliyle "Kul Mesud" olmadığını aksine "duacı kul Mesud" şeklinde okunması gerektiğini ve Kul Mesud'un Hoca Mesud'dan başka bir kişi olmadığını düşünür. Mordtmann, 1925 yılında gerçekleştirdiği tıpkıbasımın girişinde bu düşüncesini dile getirir.⁴⁸ Bu tıpkıbasımın, 1928 yılında yayımlanan *Türkiyat Mecmuası*'nın ikinci cildinde hem Kilisli Rifat Bilge hem de Mehmed Fuad Köprülü (öl. 1966) tarafından birer tanıtımı ve tahlili yapılır. Kilisli Rifat, ele aldığı eserin mütercimi olan Hoca Mesud'la *Kelile ve Dimne*'nin mütercimi Kul Mesud'un aynı kişi olduğu yönünde Mordtmann tarafından ileri sürülen teze müstakil bir paragraf ayırır ve bu teze katılmadığını gerekçelendirerek izah eder. Onun değerlendirmeleri şu şekildedir:

"Müellifin *Kelile ve Dimne* mütercimi Kul Mesud ile münasebetine gelince, benim fikrimce bunlar adları bir olmakla beraber ayrı zatlardır. Mamafih bu babdaki delillerim kati bir mahiyette sayılamaz. Evvela, *Süheyl ü Nevbahâr* lügat itibariyle pek zengin, kıymet-i şairanesi pek yüksek, manaları pek ince, teşbihleri pek güzel olup, *Kelile ve Dimne* tercümesi ise yukarıki noktalarda bunun madunundadır. Saniyen, bizim müellif gerek *Ferhengnâme* tercümesini gerek işbu kitabı büyüklerden birisinin adına yazmadığı halde *Kelile ve Dimne* tercümesi Umur Bey namına yazılmıştır. Salisen, bizim müellif kendi adını umumiyetle Mesud, yahud Mesud b. Ahmed diye zikrettiği halde *Kelile ve Dimne* tercümesinde mütercim kendisini Kul Ahmed diye ilan ediyor. Rabian, müellifi pek iyi bilen ve belki de müelliften

45 Nurettin Albayrak, "Kul Mesud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/252-253.

46 Mustafa Erkan - Mustafa Özkan, "Hoca Mesud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/189-191.

47 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/305.

48 Johannes H. Mordtmann, *Suheil und Nevbahar, Romantisches Gedicht des Mes'ud b. Ahmed (8 Jhdt. d. H.)* (Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, 1925), önsöz, 5-13.

okuyan Şeyhoğlu gibi büyük bir şair bizim müelliften bahsederken bazen Hoca Mesud bazen de üstad Hoca Mesud tabirini kullanıyor. Eğer müellifin Kul Mesud diye yad edildiği de vaki olsaydı ve tabir-i diğer ile Hoca Mesud ile Kul Mesud aynı adamdan ibaret bulunsaydı Şeyhoğlu müellifi bir kere de Kul Mesud diye yad ederdi.”⁴⁹

Benzer temellendirmeler biraz daha genişletilerek Köprülü tarafından da yapılır ve Mordtmann'ın iki Mesud'un aynı kişi olduğu iddiasına karşılık bunların ayrı şahıslar olduğunun altı çizilir.⁵⁰ Kul Mesud ve Hoca Mesud'un aynı şahıs olup olmadığı meselesi, gerek Türkiye'de gerekse yurt dışında her iki istikamette de önemli isimlerin konumlandığı bir tartışmaya evrilir.⁵¹ Üzerinde İsmail Hakkı'nın ve Tura'nın notlarının yer aldığı Laleli 1897 no'lu nüsha, aynı zamanda bu tartışmaların da odağındadır. Nüshaya ilgi gösterenlerden birinin İsmail Hakkı Uzunçarşılı (öl. 1977) olduğu tespit edilebilmektedir; nitekim o ilk baskısını 1937 yılında gerçekleştirdiği *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* isimli kitabında *Süheyl ü Nevbahar ve Ferhengname-i Sadi*'nin mütercimi Mesud b. Ahmed'den bahsederken şu şekilde bir tespitte bulunmaktadır: “Aydınöğlü Gazi Umur namına yazılmış bulunan Kelile ve Dimne tercemesi de bu, Mesud'un olup bir nüshası Laleli kütüphanesinde 1897 numaradadır ve bu da Farisiden termedir.”⁵² Bu ifadeden hareketle Uzunçarşılı'nın Laleli 1897 no'lu nüshayı gördüğü ve buradaki Kul Mesud ile Hoca Mesud'u aynı kişi olarak mütalaa ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda ilgili nüsha üzerinde İsmail Hakkı imzalı notun da 1937 tarihinden önce onun tarafından düşülmüş olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu öngörü, aynı zamanda Tura'nın tespit ettiği üzere hatime kısmında Kul ve Mesud kelimeleri arasına kurşun kalemle düşülmüş noktalı virgölün kime ait olabileceğine de belli ölçüde ışık tutmaktadır. Tura'nın İsmail Hakkı'ya yönelik itiraz notunu tam olarak ne zaman yazdığı tespit edilememekle birlikte, bunun en azından 1937 sonrasına denk geldiği tahmininde bulunulabilir, zira Tura'nın Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki müdürlük görevi 1937 yılında başlamıştır.

İsmail Hakkı veya zann-ı galiple Uzunçarşılı'nın düşüğü notun, Hoca Mesud ve Kul Mesud'un aynı şahıs olup olmadığı bağlamında ilgili dönemdeki tartışmayla doğrudan bir alakası olduğu kesindir, ancak Tura'nın notu ile ilgili olarak kesin bir yargıda bulunmak güçtür. O bu notu söz konusu tartışmadan gayet haberdar bir şekilde ve Kilisli Rifat Bey'in kanaatine yakın bir tutum içerisinde yazmış olabilir, bu elbette mümkündür. Ama bu tartışmadan bağımsız bir şekilde, sadece İsmail Hakkı imzalı not bağlamında da yazmış olabilir. Bu durumda muhtemelen ilgili notu incelemiş, ardından hatimeyi tetkik etmiş ve burada gördüğü manzara üzerine de kendi kanaatini ortaya koymuş olabilir. Yazdığı notta Kul Mesud ifadesinin bir alem-i vasfı olduğu ve Türk dilinde çok sayıda örneğinin bulunduğu, dolayısıyla da bunun ikiye bölünerek okunmasının olsa olsa cehaletle izah edilebileceği yönündeki kanaatinin, Kul Mesud'la Hoca

49 Kilisli Muallim Rifat, “Süheyl ü Nevbahara Dair”, *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928), 407.

50 Köprülüzade Mehmed Fuad, “Ferhengnâme-i Sâdi Yahud Muhtasar Büstân Tercümesi - Süheyl ü Nevbahâr”, *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928), 488-489.

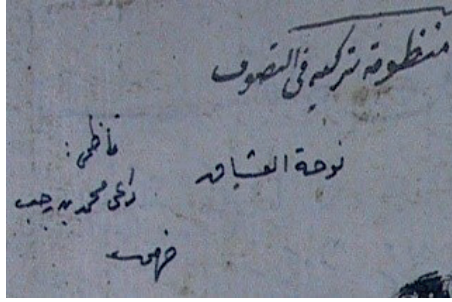
51 Tartışmanın genel gelişimi ve tarafları hakkında bilgi için bkz. Semih Tezcan, “Mes'ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995), 65-84.

52 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK Yayınları, 1969), 216.

Mesud'un ayrı kişiler olması gerektiğini düşünenlerce daha önce dillendirilmemiş olması bunu destekler niteliktedir. Ancak yine de merak edilen husus, Tura'nın İsmail Hakkı imzalı bu notun sahibinin kim olduğunu gerçekten bilip bilmediği meselesidir. Elbette bu soruya da kesin bir cevap verebilmek mümkün değildir.⁵³

• Laleli 1945

Tura'nın bu demirbaş üzerindeki notu kısa bir nottur ve eser ismini tespitten ibarettir. Eserin zahriyesinde "Tasavvuf konusunda Türkçe bir manzume" şeklinde daha önceden yazılmış bir künye bilgisi bulunmaktadır. Bu künye bilgisi, muhtemelen muhtevasının tam olarak ne olduğunu tespit edilemediği bir eserle ilgili tahmini ve takribî bir öngörü olarak kaydedilmiştir.

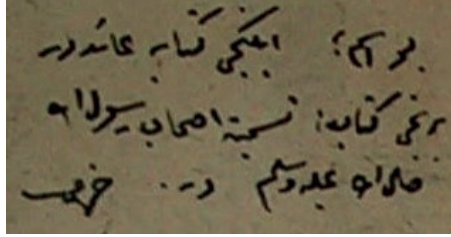
Tura kısa notunda hem eserin ismini hem de müellifini tespit etmiştir. Buna göre eser Dâî Mehmed b. Receb'in *Nevhatu'l-Uşşâk*'ıdır. Metinde eserin adına veya müellifinin kimliğine dair net bir bilgi söz konusu değildir. Zihninde eserin ismine dair hazır bir bilgi eğer mevcut değilse, bunu tespit için epeyce uğraşmışa benzemektedir. Dâî Mehmed b. Receb'in manzume tarzında yazılmış bu eserinin bir sergüzeştname olduğu, 1649 yılında yazıldığı ve 2400 beyitten oluştuğu kaydedilmektedir.⁵⁴

53 Bu vesileyle bir hususu belirtmek isterim: ilgili tartışmanın ilk ortaya çıktığı ve üzerinde çok sayıda kanaatin serdedildiği zaman diliminde Laleli 1897 no'lu nüshanın üzerinde ne İsmail Hakkı'nın ne de Tura'nın notu yer almaktadır; ancak sonraki süreçte ilgili nüshayı bu notlardan bağımsız değerlendirmemek gerekir. Bu notlar artık, ilgili nüshanın genel hikayesinin mutlaka dikkate alınması gereken yan bilgi parçacıklarıdır. Fakat sonraki araştırmacıların bu iki nota iltifat etmemiş olmaları üzücüdür. Örneğin Toska tarafından hazırlanan ve söz konusu nüsha merkezli olarak *Kelile ve Dimne* metnini konu edinen bir çalışmada nüshanın diğer bütün fiziksel özellikleri hakkında ayrıntılı denebilecek tasvirler ve bilgiler sunulmuş olmasına karşın vikayede yer alan ve birbirine nazire niteliği taşıyan bu iki nottan hiç bahsedilmemiştir. Bkz. Zehra Toska, *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesud Çevirisi I (İnceleme)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 261-277. Bu notların muhtevasının aynı zamanda ilgili çalışmanın içeriği ile de kesişen yönleri bulunmaktadır. Nitekim Toska, ilgili çalışmasında Kul Mesud'un kimliğini tespit sadedinde bir başlığa yer vermiş ve burada Kul Mesud ile *Süheyl ü Nevbahar*'ı tercüme eden Hoca Mesud'un aynı kişi olup olmadıklarını tartışmıştır. Oldukça ince mukayeseler ve tahlillerle gerçekleştirdiği ve nihayetinde Mordtmann ve Tezcan'ın yaklaşımına paralel olarak iki Mesud'un da aynı şahıs olabileceği/olması gerektiği yönünde bir kanaate ulaştığı yerde bu iki nota dikkat çekilebilir ve bunlar söz konusu tartışmanın bir parçası kılınabilir. Bk. Toska, *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesud Çevirisi I (İnceleme)*, 238-243.

54 Orhan Kemal Tavukçu, "Sergüzeştname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/559.

• **Laleli 2089**

Tura'nın Laleli koleksiyonunda tespit edebildiğimiz son notu, zahriyesinde *Kitâbu 'd-Du 'afâ' li'l-Buhâri* olarak ismi verilmiş bir eserle ilgilidir.

Tura, bunun kenarına düştüğü notta bu ismin ikinci kitaba ait olduğunu ve birinci kitabın *Tesmiyetü Ashâbi Rasûlillâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellem* olduğunu kaydetmiştir. Onun bu tespiti doğrudur, ancak eksiktir. Eserde gerçekten de ilk sırada *Tesmiyetü Ashâbi Rasûlillâh* isimli bir eser yer almakta, ardından zahriyede künyesi sunulan eser başlamaktadır. Tura'nın tespiti eksiktir, çünkü ilgili demirbaş içerisinde bu ikisi dışında başka eserler de yer almaktadır. Muhtemelen Tura, demirbaşın baş tarafını kontrol etmiş ve burada kayıtlı bilgilerin zahriyedeki künye bilgisiyle örtüşmediğini tespit etmiştir. Bununla birlikte demirbaşın geri kalan kısmının zahriyede verilen künye bilgisi doğrultusunda tek bir eser olduğunu zannetmiştir. İlgili demirbaş numarasıyla kayıtlı mecmuuda bu iki eser dışında, genellikle cerh ve tadil ilmiyle ilgili olmak üzere yedi eser/risale daha yer almaktadır.

III. Mehmet Hazmi Tura'nın Yazma Eserlere Düştüğü Notların Sosyo-Kültürel Bağlamı

Bu yazıda ele alınan örnekler, Tura'nın Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü görevi sırasında ve bu görevden emekli olması sonrasında bazı yazma eserleri gözden geçirdiğini ve katalog bilgilerinin tespiti yönünde bir gayret ortaya koyduğunu belgelemesi bakımından dikkat çekicidir. Fakat onun gayretinin, zaman zaman bunun ötesine de geçtiği ve bazı yazma eserlerin üzerine geçmiş zamanlarda düşülmüş notlardaki tutarsızlıkların tespitine ve tashihine evrildiği gözlemlenebilmektedir. Bu gayretin somutlaştığı tetkik ve tashihlerin, nasıl bir sosyo-kültürel zeminde gerçekleştiğini tespit edebilmek için Tura'nın yaşadığı dönemin genel atmosferine ortak olmakta fayda vardır. Tura, belki İsmail Saib Sencer gibi geniş literatür birikiminden istifade edebilmek amacıyla herkesin çevresinde pervane olduğu bir hâfız-ı kütüb⁵⁵ değildir. Esasen Sencer'in sahip olduğu geniş birikime kimsenin kolay kolay sahip olamayacağı ve bir hâfız-ı kütübde olması gereken vasıfların Sencer üzerinden çerçevenemeyeceği de izahıta varededir. Sencer, sadece yaşadığı dönemin değil, belki

55 Hafız-ı kütüblük müessesesinin oluşum ve gelişimine dair tarihsel bir arkaplan bilgisi için bkz. İsmail. E. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/94-98.

tüm İslam düşünce geleneğinin nev-i şahsına münhasır en istisnai örneklerinden birisidir. Lakin ilgili dönemde Sencer'e yönelen teveccühün yalnızca onun istisnai vasfı ile sınırlı olmadığı, aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş sürecinde bilhassa da Batılı akademisyenlerin Türkiye'deki varlıklarının etkisiyle genel anlamda kütüphanecilik ama özel anlamda yazma eserlerin kataloglanması noktasındaki genel yönelimle ilişkili olduğu söylenebilir. Sencer'i bu sürecin kutbu haline getiren, esasen, bu yönelimin ta kendisi olmalıdır.⁵⁶ Bu yönelimin ve beraberinde getirdiği kapsamlı tasnif faaliyetinin genel bir resmini ortaya koymak, belki Tura'yı bu yazıya konu olan notları düşmeye sevk eden saiki tespit etmeye imkan tanıyacaktır. Bunun için öncelikle yapılması gereken, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yazma eser kütüphanelerinin ıslahı ve yazma eserlerin tasnifi faaliyetlerinin nasıl bir gelişim seyri izlediğini ele almaktır.

Genel gelişimi açısından bakıldığında kütüphaneler, belirli bir vakıf müessesesi çerçevesinde kurulmuşlar ve varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu noktada günümüze intikal edebilmiş koleksiyonların büyük bir kısmının 18. ve 19. yüzyılda oluşturulup belirli bir vakfiye çerçevesinde birer kütüphaneye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde kütüphanelerin vakıf gelirlerinin azalması, gerek bunların genel işleyiş biçimi gerekse muhtevalarındaki eserlerin bakım ve onarımı gibi hususlar bağlamında sorunlar meydana getirmiştir. Bu durumun toplu vaziyette bir sorun haline dönüşüp devletin yetkili organlarınca tedbir alınmaya çalışılması Tanzimat'ı takip eden sürece denk düşecektir. Müjgân Cunbur'un (öl. 2013) bu sürecin genel kronolojisini oldukça yalın bir şekilde özetlediği yazısına bakılırsa, bu noktadaki ilk girişim Tanzimat sonrasında Mehmed Tahir Münif Paşa (öl. 1910) tarafından hazırlanan layihadır; bunu sonra başka layihalar ve raporlar izler.⁵⁷ Fakat bunlar içerisinde, mevcut sorunlara en geniş çerçevede temas edeni, II. Meşrutiyet sonrasında Mısırlı Ahmed Zeki Paşa (öl. 1934) tarafından hazırlanıp sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya (öl. 1923) sunulan rapordur.⁵⁸ Kapsamlı olmasına ve belki modern kütüphanecilik bağlamında önemli tespitler içermesine rağmen raporda dile getirilen önerilerin hiçbiri gerçekleştirilemez.⁵⁹ Siyasi ve ictimai alanda yaşanan ve I. Dünya Savaşı'nın hemen arefesine denk düşen hadiseler nedeniyle, sorun can yakıcı bir şekilde ortada olmasına karşın kütüphanelerle ilgili çalışmalar

56 Mehmet Ali Ayni, Abdülaziz Mevdi Tolun, Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, M. Fuad Köprülü, Osman Nuri Ergin, Mehmed Akif Ersoy, Yahya Kemal Beyatlı, Hasan Basri Çantay, İbnülemin Mahmud Kemal, İsmail Hami Danişmend, Muallim Cevdet İnaçalp, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Abdülbaki Gölpinarlı, Ahmet Süheyl Ünver, Oskar Rescher, Louis Massignon ve Hellmut Ritter gibi ilim ve edebiyat adamlarının Sencer'den önemli ölçüde faydalandıkları kaydedilmektedir. Bkz. Bilgin, "İsmail Saib Sencer", 23/123.

57 Müjgân Cunbur, "Yazma Kütüphanelerimiz Bugünkü Durumları ve Meseleleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 19/1 (1970), 4

58 İstanbul kütüphanelerinin "Osmanlı kütüphaneleri" adıyla tek çatı altında toplanmasını öngören bu raporun aynı yıl Matbaa-i Ahmed İhsan'da basıldığı kaydedilmektedir. Bk. Ahmet Ağırakça, "Ahmed Zeki Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/163-164. Bu rapor, Adnan Ötügen tarafından bilahare yayımlanmıştır. Bk. Adnan Ötügen, "İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamannın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 5/3 (1956), 206-226.

59 Hakan Anameriç, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması ve Bilgi Merkezleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 122-123, 191.

sonraki sürece ertelenecek ve Cumhuriyet Türkiye'si'nde çözüme kavuşturulacaktır. Bu süreçte ivedilikle halledilmek istenen temel husus, yazma eserlerin tek bir yerde toplanmasıdır. 1927 yılında bu yönde bir adım atılsa da yine de ayrı ayrı koleksiyonların tek bir yerde toplanabilmesi düşüncesi 1949 yılından itibaren yüksek düzeyde karşılık bulacak, nihayet bugünkü Süleymaniye Kütüphanesi'nin genel silüetinin şekilleneceği gelişmeler 1955 ve 1956 yıllarında gerçekleşebilecektir.⁶⁰

Yazma eserlerin yer aldığı kütüphanelerin tasniflenerek kataloglarının oluşturulması yönünde ilk resmi girişim, 1927 yılında Maarif Vekaleti tarafından "Kütüphaneler Tasnif Komisyonu" başlığı altında bir komisyon kurulmasıyla gerçekleşir; ancak bu komisyonun faaliyeti yalnızca altı ay kadar devam edebilmiştir. Maarif Vekaleti tarafından 1935 yılında ikinci bir girişim Hellmut Ritter'in (öl. 1971) başkanlığında Kütüphaneler Tasnif Komisyonu'nun kurulmasıyla gerçekleştirilecektir. Her ne kadar Ritter'in komisyon reisliği yalnızca altı ay sürmüştü de⁶¹ komisyonun faaliyeti 1950'ye kadar devam etmiştir.⁶² Maarif Vekaleti'nin 1927 ve 1935 yıllarında kurduğu tasnif komisyonları, aslında İstanbul'da yazma eserlerin tasnifi bağlamında gün geçtikçe artan çabaların bir sonucu hüviyetindedir. Ritter, bu sürecin en dikkat çeken isimlerindedir, lakin bu çabanın Ritter'den ve Cumhuriyet'ten önceye giden ve yerel ölçekte bir arkaplanının bulunduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920) ve Bursalı Mehmed Tahir, bibliyografya odaklı faaliyetler ve bu kapsamda ortaya koydukları kapsamlı eserler bakımından önemsenmesi gereken isimlerdir. Yine 1330/1911-1912 yılında gerçekleştirilen bir görevlendirme çerçevesinde Kilisli Rifat, Bursalı Mehmed Tahir ve Amasyalı Hüseyin Hüsameddin'den (öl. 1939) oluşan bir komisyonun, İstanbul kütüphanelerinde mevcut bulunan tek nüsha, müellif hattı, nadir nüsha, hat, tezhib, teclid ve minyatür bakımından değerli kitapları tespit ederek hazırladıkları bir defteri Evkaf Nezareti'ne takdim ettikleri kaydedilmektedir.⁶³ Kitapların sanatsal ve kültürel değerini tespiti yönelik girişimlerin de eşlik ettiği bu türden bibliyografik faaliyetler, merkezinde yazma eserlerin olduğu geniş bir literatür taramasını ve merakını beraberinde getirmiştir. Bu durum, ilerleyen süreçte başka dinamiklerle de eklemlenip zenginleşmiş ve çok katmanlı bir kitap iklimine kapı aralamıştır. Ali Emiri Efendi (öl. 1924), İsmail Saib Sencer ve İbnüelmin Mahmud Kemal (öl. 1957) gibi isimleri bu kitap iklimini sırtlayan ve ivmelendiren önemli isimler olarak değerlendirmek

60 Cunbur, "Yazma Kütüphanelerimiz Bugünkü Durumları ve Meseleleri", 5.

61 Adnan Ötügen, "Prof. Hellmut Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/1-2 (1957), 36

62 1943-1962 yılları arasında on bir fasikül olarak basılan İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu ilgili komisyonun faaliyetlerinin ürünü olarak şekillenmiştir. Bk. İsmail E. Erünsal, "Katalog," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/28 (24-28).

63 Bu komisyona paralel olarak Damat Şerif Paşa'nın gözetiminde ve İbnüelmin Mahmud Kemal, Bursalı Mehmed Tahir, Armanak ve İhtifalci Ziya beylerden müteşekkil bir başka komisyon da kütüphanelerde bulunan müzelik kitapları tespit etmişlerdir; öyle ki onların tespit ettiği kitaplar mevcut buldukları kütüphanelerden alınarak Türk-İslam Eserleri Müzesi'ne nakledilmiştir. Bk. Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1957), 24.

mümkündür. Yeni Türkiye'nin kendisine ulus-devlet istikametinde bir yol çizmesi, bilhassa Türk dili, edebiyatı ve tarihiyle ilişkili yazma eserlere ayrı bir ilgi gösterilmesine yol açmıştır.⁶⁴

Yazma eserleri bir örneklem zemini olarak belirleyen ve daha çok Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zümûn*'unun tamamlanması ve sürdürülmesi istikametinde gelişen bibliyografya odaklı faaliyetler, bütün kıymetine ve heybetine karşın bir tasnif faaliyeti olmaktan uzaktır. Maarif Vekaleti tarafından 1927 ve 1935 yılında kurulacak olan tasnif komisyonları bu bakımdan önemsenmeyi hak etmektedir. 1935 yılındaki komisyonun başkanının Ritter olarak belirlenmesi hem tasnif işine gösterilen ciddiyetin bir somut göstergesi olarak değerlendirilebilir hem de bu işin yerel kaynaklarla Ritter'den daha iyi birisi tarafından gerçekleştirilemeyeceğine yönelik bir kanaat olarak görülebilir. Ritter'in komisyon başkanlığı yalnızca altı ay sürmüş, sonrasında istifa etmiştir.⁶⁵ Onun istifasından boşalan komisyon başkanlığına Muallim Cevdet İnançalp (öl. 1935) getirilmiştir. 1935 yılında yazmaların tasnifi konusunda İnançalp tarafından hazırlanan rapora yansıyan şu ifadeler, bu süreçte, hem Ritter ve diğer yabancı akademisyenlere yönelik tavrı yansıtması hem de yazmalarla meşguliyetin nasıl bir milli görev olarak algılandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

“Diğer yazmalarda eskilik meziyeti değil başka bakımlardan kıymet aranır. Bir de bunlara nüshası yalnız İstanbul'da bulunan bazı kitaplar da katılmalıdır ki, bunlardan eski fihristler haber vermez. Meselâ onlardan biri (Kitab ül-Evrak'ı ki, Türk olduğu Arap muharrirlerince kat'iyen tasdik edilen ve birkaç Abbâsî halifesine nedimlik ederek 1020 yıl evvel vefat eden Türk şair ve edibi (Sulî)nidir. Bu kitap Alman müsteşrikler cemiyetince yakında farkına varılarak keşfedilmiş ve Moskova Enstitüsü tarafından da bu defa hükümetimize müracaatla fotoğrafı çıkarılmıştır. Diğeri Diyarıbekir'de Artuki Türk devleti hükümdarlarından (Mahmut, Karaarslanoglu) adına yazılan ve cihan kütüphanelerinin hiçbirinde o nefasetle, o minyatürlerle bir nüshası mevcut olmıyan ve sekiz asır evvel Türklerce kullanılan makinelerden bahseden cesim eserdir ki, birçok minyatürlerinin çalındığını bildiğimiz halde müzeye kaldırtmak bile hatırıma gelmedi. Yine bir üçüncüsü on iki yıl evvel âcizleri tarafından keşfedilen ve keza dünyanın şimdiye kadar hiçbir kütüphanesinde bulunmadığı muhakkak olan bir farisî yazmadır ki, çinilerin nasıl yapıldığına dair sanat tarihi âlimlerince hiç bilinmiyen bilgileri havidir. Çiniciliğin en meşhur ocağı olan Kâşan'da yine Kâşanlı bir sanatkârın elile 700 tarihinde yazılmış olması esere ayrıca fevkalâdelik veriyor. O zamanlar arkadaşlarıma da ihbar edilen bu eser bu defa Ritter tarafından çabucak bastırılmış ve bütün Avrupa'ya ün salmıştır. Bir Türk'ün parasızlık ve yardımsızlık yüzünden neşrederemediği bu risalenin ben tercümesine çalışmakla beraber ilk defa neşir fırsatını kaçırdığımdan dolayı Türklük namına ne kadar yansam yeridir. Bu misalleri çoğaltmak mümkündür.

64 Muallim Cevdet'in İstanbul Maarif Nezareti'ne sunduğu rapordaki şu ifadesine bakılırsa, bu alanlardaki eserlerin öncelenmesi muhtemelen resmi makamlarca talep edilmektedir: “Talimatnamenin bir fıkrasına göre işbu kitaplar arasında evvelâ tarih, dil ve edebiyat yazmaları tahlil ve tasnif edilecektir.” Bu rapor, taktir edildiği tarihten çok sonraları Adnan Ötügen tarafından 1954 yılında bir bütün halinde yayımlanmıştır. Bk. Adnan Ötügen, “Muallim M. Cevdet'in Yazmaların Tasnifi Hakkında Mühim Bir Raporu”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 3/2 (1954), 188.

65 Ritter, istifası sonrasında yine İstanbul'da kalmaya devam etmiştir. 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Filolojileri bölümünde okutman olarak göreve başlamış, 1938 yılında bu bölüme profesör olarak tayin edilmiş ve 1948 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Bk. Ziya Şen, “Fuat Sezgin'in Hocası Hellmut Ritter”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2-Ek (2019), 3.

Eğer biz kütüphanelerimizdeki pek nadir nüshaları aynen neşretmezsek evvelâ Üniversitenin (tarih, coğrafya, hukuk, maliye, iktisat, felsefe tarihi) bölümleri ilmî metinlerden mahrum kalacağı gibi Türk Tarihi Araştırma Cemiyeti de ilerde neşredilecek orijinal kitap bulamayacaktır. Zira ne yazıktır ki, İstanbul kütüphanelerinde en kıymetli eserlerin onda dokuzu yabancılarca son on beş yıl içinde fotografiye edilmiş olduğundan kalanları olsun kendi elimizle basmazsak Türk'e esaslı hiçbir ilmi eserin neşri şerefi kalmıyacaktır. Bu kitapları Türk elile neşretmemekliğimizin saiki resmî masraftan kaçınma meselesi değildir. Zira böyle eserler neşredilir edilmez ilk müşterisi Avrupa olacaktır ki, bu sayede derhal masrafı çıkar. Bilinen bir hakikattir ki Avrupa ve Amerika'da yazmalar cins ve mezhep ayırd edilmiyerek her milletin bilgiçlerine açık birer kaynak olarak arz edildiği halde neşre gelince iş değişir. Bizden gayrı hiç bir millet (ender) yazmalarını neşretmek hak ve fırsatını yabancılara kaptırmaz. Bunu hem ilmî, hem ulusal bir (onör) tanır. Hele Ayasofya ve Topkapı kütüphaneleri gibi yazma nefais ve tarihî kıymet bakımından dünyada bir eşi daha olmadığı Avrupa müsteşriklerince tasdik edilen iki hazinenin kitapları mevzubahs olduktan sonra..."⁶⁶

İnançalp'in bu ifadelerine, Ritter'in şahsında batılı akademisyenlerin faaliyetlerine yönelik hem bir gıpta hem de için için bir öfke duygusunun bir tezahürü olarak bakmak mümkündür. Bu süreçte, gerçekten de Ritter gibi çok sayıda Alman şarkiyatçının Türk kültürü ve tarihi ile ilgili nadir eserlerin neşri yönünde özel bir çabası söz konusudur. Örneğin *Oruç Bey Tarihi* ile Kıvâmî'nin *Fetihnâme-i Sultân* adlı eserinin tıpkı basımını, Sultan II. Mehmed'in *Kanunnâme'si* ile Şeyh Bedreddin'in *Menâkıbnâmesi*'nin de neşrini gerçekleştiren Franz Babinger (öl. 1967); Hoca Mesud'un *Süheyl ü Nevbahâr*'ının neşreden J. H. Mordtmann, Neşri'nin *Cihânnümâ'sı*nı neşretmek için epey çaba sarf eden ancak ömrü buna yetmeyen Theodor Menzel (öl. 1939) gibi Alman şarkiyatçılar, muhtemelen İnançalp'in değerlendirmelerine esas teşkil eden kimselerdir.⁶⁷ Bu türden eserlerin, yerli imkanlar ve kaynaklarla yayımlanması, ilgili dönemdeki Türkçü cereyanın da etkisiyle bir onur ve gurur meselesi olarak algılanmıştır. Aynı hissiyat, İbn Sînâ'nın 900. ölüm yıldönümü çerçevesinde 21 Haziran 1937 yılında gerçekleştirilen tören⁶⁸

66 Ötügen, "Muallim M. Cevedet'in Yazmaların Tasnifi Hakkında Mühim Bir Raporu," 189-190.

67 Bu isimlerle kıyaslandığında Ritter'in farklı bir misyonu olduğunun altını çizmek gerekir. 1927 yılında Alman Bilim Yardım Derneği'nin bursuyla İstanbul'a gelen Ritter, aynı yıl içerisinde çok sayıda Alman bilim adamına İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerinin kataloglarının hazırlanmasının ehemmiyeti ve lüzumuna dair raporlar göndermiştir. Muhtemelen onun bu raporlarının etkisiyle Alman Müsteşrikler Cemiyeti'nin 1927 yılında İstanbul'da bir şubesi açılmış ve müdürlüğüne Ritter getirilmiştir. 1949 yılına kadar müdürlüğünü yaptığı bu şubenin görev kapsamı altında İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazma eserler hakkında Alman bilim adamlarını bilgilendirmek, bu eserlerin fotoğraflarını onlara göndermek ve genç şarkiyatçılara danışmanlık yapmak gibi hususların yer aldığı, bu kapsamda onun başkanlığında Arapça, Farsça ve Türkçe yirmi dört eserin tahkiki neşrinin gerçekleştirildiği kaydedilmektedir. Bk. Özcan Taşçı, "Ritter, Hellmut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/133.

68 Tören, 5 gün öncesinde Dâhiliye Vekâleti tarafından 16 Haziran 1937 tarihinde Halkevleri Başkanlığı'na bildirilmiş, o gün saat 14.00'dan itibaren akşama kadar bu törenin radyodan yayımlanacağı belirtilmiş ve Halkevlerinin buna göre tertiplenip üyelerinin topluca töreni dinlemesini sağlaması istenmiştir. Bkz Ahmet Haşim Altınışık, *Atatürk-İnönü Dönemi Politikaları Temelinde Türk Tarihi ve Türk Dil Kurumu* (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 133-134.

ve bu kapsamda ortaya konulan faaliyetler için de geçerli olmuştur.⁶⁹ Anlaşıldığı kadarıyla çalışmalara bir yıl önce başlanmış ve bu kapsamda Süheyl Ünver tarafından İbn Sînâ'nın vefat tarihi gününe varıncaya kadar tespit edilmeye çalışılmıştır.⁷⁰ Bu minvalde hazırlanan ve oldukça dolgun bir münderacata sahip olan *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sînâ* isimli eserin ortaya çıkmasına bizzat Atatürk'ün ön ayak olduğu belirtilmektedir.⁷¹ Dokuz yüz sayfalık bir muhtevaya sahip eserin başlangıç yazısı Günaltay'a aittir ve İbn Sînâ'nın Türk olduğu tezini işlemektedir.⁷²

Eser içerisinde İbn Sînâ'nın, Hazmi Tura tarafından "Hüzün Risalesi" başlığı altında Türkçeye çevrilmiş bir risalesi de yer almaktadır.⁷³ Bu bilgi, Tura'nın söz konusu çalışma kapsamında en azından bir eserini çevirmek kabilinden de olsa bir katkı sunduğunu göstermektedir. Lakin onun vefatından bir yıl önce, 1959 yılında İbn Sînâ'nın biri *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi* diğeri de *Namaz Risalesi* olmak üzere iki risalesinin tercümesini yayımladığı eserinin girişinde sunduğu bilgiler, bu katkının sadece "Hüzün Risalesi"nin çevirisiyle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Onun "Eser hakkında izahat:" başlığı altında verdiği bilgiler şu şekildedir:⁷⁴

- 69 Kara, İbn Sînâ'nın Türklüğü meselesine dair ilk ifadelerin erken Türk milliyetçiliği dönemine kadar gittiğini, II. Meşrutiyet yıllarında kuvvetlendiğini, ancak bilinen manasıyla "Türk İbn Sînâ" vurgusunun Cumhuriyet ideolojisinin, özellikle de Türk tarih tezi çalışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bk. İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi İbn Sînâ Tasavvurlarına Dair Birkaç Not", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler* içinde, ed. M. Mazak-N. Özkaya (İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2009), 2/293.
- 70 A. Süheyl Ünver, "Türk Hekim ve Filozofu İbn Sinanın Doğum ve Ölüm Yılları, Ay ve Günleri", *Tedavi Kliniği ve Laboratuvar Dergisi* 4/21 (1936), 1-6.
- 71 Aydın Sayılı, "Giriş: İbn Sînâ ve Bin Yıllık Yaşantının Dile Getirdikleri", *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* içinde, der. A. Sayılı (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 1; Sayılı'nın bu giriş yazısında İbn Sînâ ve Atatürk arasında yaptığı mukayese dikkat çekicidir. *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sînâ* isimli eserin ilk baskısının iç kapaktan önceki sayfasında, şu ifadelerle Atatürk'e yönelik bir ithafın olması, eserin hazırlanmasında Atatürk'ün rolünü ve himayesini dolaylı olarak teyit eder niteliktedir: "Türk Tarih Kurumu Büyük Türk Alimi İbni Sina'nın 900'üncü yıldönümünde neşrettiği bu eseri, Türk Kültür Rönesansının Büyük Kurucusu ve İlimlerin Yüce Hamisi Kamâl Atatürk'e, imanının bir ifadesi olarak ithaf eder."
- 72 Şemsettin Günaltay, "İbni Sînâ Milliyeti, Hayatı, Kültürü", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şa[hi]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937), 6-8; Sayılı, 1940 yılında yazdığı kısa bir yazısında Günaltay'ın bu yazısını ana hatlarıyla özetlemiş ve İbn Sînâ'nın Türk mü yoksa İranlı mı olduğu sorusunu ele almıştır. Bk. Aydın M. Sayılı, "İbni Sina İranlı mıdır, yoksa Türk mü?", *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 24-26.
- 73 İbn Sînâ, "Hüzün Risalesi (Hüzün)ün Mahiyet ve Sebepleri", çev. M. Hazmi Tura, *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şa[hi]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937), 1-3. Eserin bu ilk baskısında her bir makale kendi içinde numaralandırılmıştır ve eserin tamamına şamil bir numaralandırma bulunmamaktadır. Tura'nın bu çevirisi, "İbni Sinadan Tercemeler" bölümü başlığı altında sondan bir önce ve hem Arapça metni hem de Türkçe tercümesi olmak üzere kendisine yer bulmuştur. Çeviride Tura'nın görev tanımı "Muratmolla kitapsarayı şef işyarı" şeklinde takdim edilmiştir. Sonraki süreçte Türk Tarih Kurumu tarafından gerçekleştirilen baskılarda eserin tamamı numaralandırılmıştır. Tura'nın çevirisinin bu numaralandırılmış baskılardaki künye bilgilerine örnek olması bakımından bkz. İbn Sînâ, "Hüzün Risalesi: Hüzünün Mahiyeti ve Sebepleri", çev. M. Hazmi Tura, *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şahsiyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 717-721. Her ne kadar Tura, bu bilgiye yer vermemişse de *Hüzün Risalesi*'nin yine 1937 yılı içerisinde *Türk Tıp Tarihi Arkivi*'nde sadece Türkçe tercümesinin yayımlandığı görülmektedir. B. İbni Sina, "(Hüzün)ün Mahiyet ve Sebepleri", çev. M. Hazmi Tura, *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 2/6 (1937), 33-34.
- 74 Alıntılanan metne sadakat gereği, metin üzerindeki yazım yanlışlıklarına müdahale edilmemiştir.

“Büyük Türk Filozofu (İbni Sina)nın 900 üncü yıldönümünün kutlanmasına esas olmak üzere İstanbul kütüphanelerindeki eserlerinin tetkikiyle yapılacak fişlerinin (Türk Tarih Kurumu)nun (İbni Sina Komitesi) Başkanlığına verilmesi için emir alanlar arasında bende; (Murad Molla, Hamidiye, Fatih, Husrev Paşa) kütüphanelerile bunların mülhakatı bulunan diğer kütüphanelerdeki mürasülileyhe aid eserlerin tetkiki emrini almış ve bir hayli çalışma neticesinde meydana getirmiş olduğum 200'e yakın fişi adı geçen Komite Başkanlığına tevdi' etmişim.

Bu çalışma esnasında (İbni Sina)nın gözüme işen bazı risalelerini öz dilimize çevirmek fırsatını elde etmiş ve Arab'ça ile istisnası olmayan ilim ve felsefe taliplerine bir hizmet olmak üzere intihap etmiş olduğum birkaç risalesini terceme etmişim. Bunlardan (Hüzün) risalesi; tercemesi; Türk Tarih Kurumu yayınlarından yedinci serisinin I numarasını taşıyan (İbni Sina) kitabında; ve (Risaletül fasd-Kan alınacak damarlar risalesi) tercemesi; Üniversite Tıp Tarih Kurumu Sekreteri ordinaryüs profesör kıymetli doktor Bay (Süheyl Ünver)in elile tedavi kliniği laboratuvarı) dergisinin 7 Tom 25 numarasında⁷⁵ ve (tedbirül-müsafirin) risalesi tercemesi; yine Dr. (Süheyl Ünver)in elile (Türk Tıp Tarihi Arşivi)nin 3 üncü cild No. 10 da⁷⁶ ve ayrı baskı olarak basılmışlardı.

Dördüncü olarak bastırılan bu “Ölüm korkusundan kurtuluş” risalesinden sonra müşarilüleyhin Fransızcaya da terceme edilmiş olan (Risaletül-el-salat-Namaz risalesi) termemesini de neşrediyoruz ve imkân bulunduğu takdirde diğer terceme serileri de bunları takip edecektir.”⁷⁷

Tura'nın altına dipnot düşerek “o zaman Murad Molla kütüphanesi baş memuru idim. Eserin neşri zamanında Süleymaniye Umumî Kütüphanesi Müdürlüğünde bulunuyordum.” şeklinde tarihsel bir bilgi de paylaştığı bu değerlendirmeleri önemlidir. Zira gerçekleştirdiği çeviriler bir yana, aralarında Murad Molla, Hamidiye, Fatih ve Husrev Paşa koleksiyonlarının bulunduğu dört kütüphanede İbn Sinâ'ya ait eserleri taramış ve bu çerçevede meydana getirdiği iki yüzün üzerindeki dokümanı ilgili dönemde İbn Sinâ yılı dolayısıyla gerçekleştirilen ilmî faaliyetin koordinasyonunu yürüten komite başkanlığına teslim etmiştir. Buradan, *Türk Filozof ve Tıb*

75 Bu tercüme Ünver'in makalesinin devamında yer verilmiştir. Bk. A. Süheyl Ünver, “İbni Sina'nın Kan Alınacak Damarlar Risalesi”, *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 7 (1937), 36-50. Tercüme daha sonra Ünver'in İbn Sina ile ilgili daha önceki makalelerini derlediği eserde de kendisine yer bulmuştur. Ünver, tercüme öncesinde sunduğu bir tür takdim yazısında Tura'ya üç yerde atıfta bulunmaktadır: bunlardan ilki “Değerli alimlerimizden müderris Hazmi de bu makalenin mevzuunu teşkil eden İbni Sinanın Kan alınacak damarlar risalesini tercüme etti.” şeklinde, ikincisi de “İbni Sinanın Kan Alınacak Damarlar risalesi için bir mutalea serdedecek değilim. Zira makale ayrıca tavzihe hacet kalmıyacak derecede açıktır ve Müderris Hazmi tarafından türkçeye çok açık ve anlayışlı bir lisanla çevrilmiştir.” şeklindedir. Üçüncüsü ise dipnotta ve bir teşekkür mahiyetinde olup şu şekildedir: “Risaleyi dikkatle dilimize çeviren müderris Bay Hazmiya sonsuz şükranlarımı tekrar ederiz.” Bk. A. Süheyl Ünver, “İbni Sina'nın Kan Alınacak Damarlar Risalesi”, *İbni Sina Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*, ed. A. Süheyl Ünver (İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1955), 36-38.

76 Bu tercüme de bir önceki risalede olduğu gibi Ünver'in makalesinin devamında ve mütercim olarak Tura'nın ismi zikredilmek suretiyle kendisine yer bulmuştur. Bk. A. Süheyl Ünver, “İbni Sinanın Tedbirül Müsafirin Risalesi”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi* 3/10 (1938), 33-48. Ünver yazısının girişinde Tura'dan bahsederken onun için “Süleymaniye Kütüphanesi Direktörü Bay Müderris Hazmi Tura” nitelemesini kullanmaktadır.

77 İbni Sina, *1-Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi 2-Namaz Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura (İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959), 2-3.

Üstadi İbni Sînâ başlığı altında hazırlanan kapsamlı çalışmada kullanılmak üzere gerekli olan bibliyografya bilgisinin, en azından zikri geçen dört koleksiyon özelinde, Tura tarafından derlendiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Tura'nın çalışmaya sunduğu katkı, bu açıdan bakıldığında son derece kıymetlidir. İlgili eserin sonunda "İbni Sina Bibliyografyası" başlığını kaleme alan Osman Nuri Ergin'in (öl. 1961) verdiği bilgiler, Tura'nın bu süreçteki görevinin kapsamı ve mahiyeti hakkında daha net bilgiler içermektedir. Buna göre, Türk Tarih Kurumu İbni Sina İhtifali Komitesi, İstanbul kütüphanelerinde İbn Sina'ya ait eserleri tespit ettirmek istemiş, bu işlerde ihtisası olan sekiz kişiyi kütüphaneleri tarama işiyle görevlendirmiş, tespit edilen fişlerin birleştirilmesi işini ise Ergin'e tevdi etmiştir.⁷⁸ Ergin, görevlendirilen bu sekiz kişinin her birinin ismini, görev yerini, tarama vazifesiyle görevlendirildikleri kütüphaneleri ve ne kadar fiş meydana getirdiklerini de bir liste halinde sunmuştur. Bu listede Tura'nın hazırladığı fiş sayısı iki yüz olarak gösterilmektedir.⁷⁹ Ergin'in bu sekiz kişinin hakkını teslim ettiği ve genel ifadelerle hepsinden övgüyle bahsettiği görülmektedir. Onun, Tura'yı da dahil etmek suretiyle teşekkür mahiyetinde kurduğu cümleler şu şekildedir:

"Esasa girişmeden önce hemen söylemek mecburiyetindeyim ki aşağıda adları gösterile (56) kütüphaneyi baştan başa araklayarak İbni Sinaya ait eserleri ortaya çıkarmak hususunda komitenin seçip bu işe memur etmiş olduğu arkadaşlarım çok iyi çalışdılar, çok emek sarf ettiler ve bu bibliyografyanın yapılabilmesi imkânını onlar temin eylediler. Binaenaleyh bu iş bizde pek o kadar ehemmiyet verilmeyen iş bölümünün ve aynı zamanda birlikte çalışmanın bir örneği ve başarılı bir eseridir..."

İstanbul kütüphanelerinde çalışmamış, bu türlü yorgunluklara girişmemiş ve alışmamış olanlar sarfedilen emeği ve elde edilen neticeyi – eminim ki – takdir edemezler. O gibiler ma'zururlar. Fakat buralarda az çok çalışmış, kütüphanelerimizle onların yazma ve basma fihristlerinin hallerini yakından görmüş ve bilmiş olanlar bu zatların himmet ve hizmetlerini cidden takdir ederler."⁸⁰

Gerek Tura'nın izahat başlığı altında sunduğu bilgiler gerekse Ergin'in değerlendirmeleri, Tura'nın katkısının ilgili kütüphanelerde İbn Sînâ'ya ait eserlerin izinin sürülmesi faaliyetleriyle başladığı, sonrasında ise İbn Sînâ'nın *Hüzün Risalesi*'nin çevirisiyle sürdüğü anlamına gelmektedir. Tura'nın İbn Sînâ'nın başka eserlerini de çevirmiş olması, fişlerin tespiti noktasındaki gayretini ilerleyen süreçte kendisi açısından da müstakil bir meşguliye dönüştürmüş olabileceği kanaati uyandırmaktadır. Lakin 1959 yılında gerçekleştirdiği baskıda yer alan ikinci izahatta bu noktada son derece anlamlı bir ayrıntıya yer vermektedir. Onun cümleleri şu şekildedir:

78 Osman [Nuri] Ergin, "İbni Sina Bibliyografyası", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadi İbni Sina Şa[hl]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937), 3.

79 Listede, Tura dışında, kütüphaneler tasnif heyetinden Cevat Çelebioğlu ve Ebülhayır, Süleymaniye Kütüphanesi memuru Rifat, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi memuru Mirza Mesut, Selimağa Kütüphanesi memuru Ahmet Remzi, Atf Efendi Kütüphanesi memuru Abdullah Hulûsi ve Türk-İslam Eserleri Müzesi müdürü Abdülkadir'in isimleri yer almaktadır. Bk. Ergin, "İbni Sina Bibliyografyası", 4.

80 Ergin, "İbni Sina Bibliyografyası", 4.

“1 inci mukaddimedede yazmış olduğum veçhile (İbni Sina)nın 900 üncü ölüm yıl dönümü münasebetiyle meydana getirmiş olduğum “Ölüm korkusundan kurtuluş” risalesi tercemesiyle yine müşarünileyhin “Namaz risalesi” tercemesi; 1937 de intişar eden (İbni Sina) kitabına derç edilmemişti.

Birincisi (İbn Sina) kitabındaki yazıların bir nevi inhisar altında bulunmasından; ikincisi ise (Namaz) damgası taşımış olmasından ileri geliyordu.

(İbni Sina) kitabının intişarından bir müddet sonra yâni 1942 de evvelâ “ölüm korkusundan kurtuluş” risalesini, daha sonra da “Namaz risalesini” neşretmiştim. Bu her iki eserde umunun rağbetine mazhar olduğundan az zaman içinde satılarak nüshaları kalmamıştı.”⁸¹

Tura, İbn Sina’dan gerçekleştirdiği tercümelemleri aslında *Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sînâ* başlıklı çalışma için gerçekleştirmiştir. Ne var ki çalışmayı koordine eden komite başkanlığı, *Ölüm Risalesi*’ni belki gerekli görmediğinden *Namaz Risalesi*’ni ise başlığında namaz ibaresi olması nedeniyle rahatsız edici bulduğundan ilgili çalışma kapsamına almamıştır. Tura da bu nedenle bu iki risaleyi 1942 yılında ayrı ayrı neşretmiş,⁸² 1959 yılında da ikisini birleştirerek yeniden yayımlamıştır. İzahat başlıkları altında sunduğu iki ayrı değerlendirmede bilhassa ikinci izahatta geçen ifadeler, aslında belki ilk baskıların gerçekleştirildiği 1942 yılında dile getiremediği İbn Sina Komitesi başkanlığına yönelik bir ince sitem gibidir, zira onun Murad Molla Kütüphanesi’nde baş memur görevindeyken komiteye sunduğu katkıdan hareketle, en azından gerçekleştirdiği bu çevirilerin de ilgili çalışmada yer alabileceği -belki alması gerektiği- yönünde bir beklenti içerisinde bulunmuş olması muhtemeldir. Yıllar sonrasına ötelemek durumunda kaldığı sitemini muhtemelen bu süreçte içinde tutmak durumunda kalmıştır.

1942 yılı Hazmi Tura’nın Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki müdürlük görevinin beşinci yılına karşılık gelmektedir. O, Süleymaniye’deki müdürlük görevini 1947 yılına kadar sürdürmüş ve yaş haddinden emekli olmuştur.⁸³ Ancak emekli olmasının akabinde de Süleymaniye Kütüphanesi ile bağımlı sürdürmüş ve yazma eserlerin tetkikiyle ilgilenmiştir. Laleli koleksiyonu özelinde tespit edebildiğimiz kendisine ait notlar, onun en az 1955 yılına kadar, hatta belki

81 İbni Sina, *1-Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi 2-Namaz Risalesi*, 4.

82 Aynı yıl içerisinde gerçekleştirilen bu iki neşrin künye bilgileri şu şekildedir: İbn Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1942); İbni Sina, *Büyük Türk Filozofu İbn Sina’nın Namaz Hakkındaki Görüşleri*, çev. M. Hazmi Tura (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1942). Bu son eserin kapağında M. Hazmi Tura katkısını “dilimize çeviren” şeklinde sunmakta ve kendisini Süleymaniye Kütüphanesi Müdürü olarak takdim etmektedir.

83 Tura, Süleymaniye Umumi Kütüphanesi adını aldıktan sonraki süreçte kütüphanede görev yapan beşinci müdürdür. Kendisinden önce bu görevde sırasıyla Kırım muhacirlerinden Musa Akyiğitzade, Cevdet Bey, Sadullah Bey ve Zahir Hasırcıoğlu bulunmuştur. Bunlar içerisinde en uzun süre görev yapanı ise Hasırcıoğlu’dur. O bu görevi 1927’den 1937’ye kadar sürdürmüş, sonrasında Ragıp Paşa Kütüphanesi’ne tayini çıktığı için görevini Hazmi Tura’ya devretmiştir. Tura’dan sonra ve Tura hayatta iken görev yapanlar ise Mustafa Köymen ile Halit Dener’dir. Bk. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, 7.

sonrasında bile bu doğrultuda bir faaliyet yürüttüğünü belgelemektedir.⁸⁴ Bu süreç, tam da genelde kütüphaneler özelde de yazma eser kütüphaneleri bağlamındaki tasnif faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir zaman dilimine tekabül etmektedir. Tura'nın yazmalara düştüğü notların, ilgili dönemde yazma eser koleksiyonlarının katalog bilgilerinin tespitine yönelik aralarında çok sayıda önemli ismin de bulunduğu kapsamlı çabaya muvazi bir girişim olup olmadığının üzerinde durmak gerekir. İlk tahlil, bunun kuvvetle muhtemel olduğu yönündedir. 1935 yılında göreve başlayan Kütüphaneler Tasnif Komisyonu'nda Ritter'in yanı sıra Muallim Cevdet İnançalp, Hüseyin Hüsameddin Yaşar (öl. 1939), Sabri Kalkandelen (öl. 1943), Ömer Ferit Kam (öl. 1944), Mehmet Ali Ayni (öl. 1945), Tahir Olgun (öl. 1951), Zakir Kadiri Ugan (öl. 1954), Abdullah Atıf Tüzüner (öl. 1954), Yeşilzade Mehmed Salih (öl. 1954), Yusuf Zahir Hasırcıoğlu (öl. 1956), Mehmet Nail Tuman (öl. 1958) ve Hüseyin Nihal Atsız (öl. 1975) gibi isimler farklı tarih aralıklarında görev yapmışlardır.⁸⁵ Tura'nın bu süreçte bu isimlerle herhangi bir teşrik-i mesai içerisinde olup olmadığını, olduysa da bunun nasıl bir mahiyet arz ettiğini bilmiyoruz, ancak bu isimler içerisinde tıpkı Tura gibi, tahsillerini Osmanlı döneminde gerçekleştiren, müderrislik veya şeyhlik payesi elde eden, ancak Cumhuriyet Türkiye'sinde medreselerin ve tekkelerin lağvedilmesi sonrasında farklı görevlerde çalışmak durumunda kalmış çok sayıda kimse yer alıyor olmasının altını çizmek gerekmektedir.⁸⁶

Yazılı literatürde, Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu'nda görev alan isimler arasında Hazmi Tura'nın ismine tesadüf edilemiyor oluşu câlib-i dikkattir. Tura'nın ilgili komisyonda resmen görev yaptığına dair bir bilginin kaynağı Ebül'ulâ Mardin'dir (öl. 1957). Bu bilgi, aynı zamanda elimizdeki belki de yegane kayıt konumundadır ve şu şekildedir: "...1947 Milâdî tarihinde kanunî hizmet müddetini doldurmakla emekliye sevk edilmiş ve görülen lüzum üzerine aynı kütüphanenin tasnif komisyonunda beş sene daha çalışmıştır."⁸⁷ Tura'yla

84 Kendisine ait notların bulunduğu Laleli koleksiyonu Süleymaniye Kütüphanesi'ne en erken taşınan koleksiyonlar arasında yer almaktadır. Koleksiyonun Süleymaniye'ye nakledilmesi 1918 yılında gerçekleşmiştir. Bk. Erünsal, "Laleli Kütüphanesi", 27/89. 1918 yılında Laleli koleksiyonunun yanı sıra Süleymaniye'ye taşınan diğer koleksiyonlar arasında Aşir Efendi, Beşir Ağa, Çelebi Abdullah, Çorlulu Ali Paşa, Damad İbrahim, Esad Efendi, Hafız Ahmed, Kılıç Ali, Mesih Paşa ve Molla Çelebi koleksiyonları da bulunmaktadır. Bk. Nevzat Kaya, "Süleymaniye Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/121-122. Tura'nın bu koleksiyonlarda yer alan eserlerin üzerine de çeşitli tashih ve tetkik notları düşmüş olması ihtimal dahilindedir.

85 Erünsal, "Katalog", 25/28; Kaya, "Süleymaniye Kütüphanesi", 38/122.

86 Mesela bu isimlerden biri olan Yusuf Zahir Hasırcıoğlu, Tura'yla oldukça benzer bir geçmişe sahiptir. Bir Sa'dî şeyhidir, çeşitli medreselerde ve mekteplerde müderrislik ve muallimlik görevinde bulunmuş, tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra 1926 yılında Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde hafız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir. 1948 yılında yaş haddinden emekli oluncaya kadar da Süleymaniye, Ayasofya ve Ragıp Paşa kütüphanelerinde müdürlük yapmıştır. Bk. Muhammed Masum Şenburç, "Yusuf Zâhir Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek 2/689-690. Tahirülmevlevî lakabıyla bilinen Tahir Olgun, Mevlevî tarikatına intisaplı ve bu tarikat içerisinde şeyhlik makamına yükselebilecek bir konumda olmasına karşın, müderrislik ve muallimlik görevlerinde bulunmuş, edebiyat ve gazetecilik işleriyle meşgul olmuş bir kimsedir. O da tıpkı Tura gibi, uzunca bir süre Fatih ve Süleymaniye camilerinde Mesnevihanlık yapmıştır. Bk. Alim Kahraman, "Tâhirülmevlevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/407-409.

87 Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 2-3/305.

İlgili bilgilerin hatimesinde “hal tercemesi ve fotoğrafı kendisi tarafından verilmiştir” şeklinde bir not yer almaktadır. Bu not dikkate alındığında, Tura'nın tasnif komisyonunda çalıştığı yönündeki bilginin kaynağının aynı zamanda kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak başka bir kaynakta bunu teyit edebilecek bir bilginin bulunmuyor oluşunun sebebini de sorgulamak gerekir. Tura'nın bir şekilde yazma eserlerle meşgul olduğu ve bu meşguliyetin katalog faaliyetine raci bir yönünün bulunduğu açıktır. Bu durumda, Tura'nın en azından Laleli koleksiyonu özelinde bu yazıda tespit edilebilen notlarının ilgili komisyonun faaliyeti çerçevesinde düşünülmüş notlar olup olmadığını tetkik etmek gerekir. Tura'nın ilgili komisyonla ilgisi bulunup bulunmadığını tespit bakımından önemsenmesi gereken bir başka husus ise tasnif komisyonunun bu süreçteki mesai mekanının Süleymaniye Kütüphanesi olup olmadığıdır. Eğer komisyon çalışmalarını Süleymaniye merkezli yürütmüşse, bu durumda Tura'nın komisyondaki çok sayıda isimle fiili olarak teşrik-i mesaisi ihtimalinden söz edilebilir. Zira Tura, ilgili komisyonun çalışmalarını belki de en yoğunlaştırdığı tarihlerde, 1937 ve 1947 yılları arasında Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü vazifesindedir. Adnan Ötügen'in (öl. 1971) Ritter'e ait bir raporu yayımladığı yazısında geçen “Komisyona, İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nin okuma salonu çalışma yeri olarak tahsis edilmiş bulunuyordu” şeklindeki ifadesi komisyonun, çalışma mekanı olarak Süleymaniye Kütüphanesi'nin okuma salonunu kullandığını ortaya koymaktadır.⁸⁸ Bu durumda ise Tura'nın 1937 ve 1947 yılları arasındaki Süleymaniye Kütüphanesi müdürlüğü sırasında ev sahibi sıfatıyla komisyon üyeleriyle yoğun bir teşrik-i mesai içerisinde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Tura'nın tasnif komisyonu üyeleriyle teşrik-i mesaide bulunmuş olması, onun bu yazıya konu olan notlarının bu komisyonun faaliyeti kapsamında düşünülmüş notlar olup olmadığını yanıtlamaya maalesef imkan vermemektedir. Laleli koleksiyonundaki eserlerin, gerek zahriye gerekse hatime sayfalarında Tura'nın notlarına benzer tarzda başka isimlere ait notlara tesadüf etmediğimiz gerçeği, bu açıdan acaba önemsenmeli midir? Eğer Tura komisyonun çalışma usulü çerçevesinde bu notları düşmüş olsa, muhtemelen onunkine benzer tarzda başka isimler tarafından düşünülmüş notlarla da karşılaşılması gerekirdi. Böyle bir durum söz konusu olmadığına göre Tura'nın bu işi, sınırları ve teknik detayları belirli bir program çerçevesinden ziyade kişisel inisiyatifi veya gayreti ile gerçekleştirmiş olması daha olası gibidir. Başka bir ihtimal ise, Tura'nın gerek müdürlüğü gerekse bu görevinden emekliliği sonrasında tasnif komisyonu içerisinde faaliyette bulunmuş, ancak bu kapsamda görev yapanlara nazaran daha fazla inisiyatif alıp bazı eserlere notlar düşmüş olabileceğidir. Dener'in (öl. 1980) verdiği bilgilere bakılırsa, 1935 yılında teşekkül ettirilen tasnif komisyonunun faaliyeti on yıldan fazla bir süre planlı ve düzenli bir şekilde, kesintisiz olarak sürmüştür. Ancak 1945 yılında Mehmed Ali Ayni'nin, 1951 yılında ise Tahir Olgun'un vefatları komisyonun faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Hatta üyelerinden bir kısmı yazma eserlerin bulunduğu diğer kütüphanelerde

88 Dener'in verdiği bilgiler de bu minvaldedir. Bk. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, 24-25.

ayrı ayrı çalışmalar yürütmeye başlamıştır.⁸⁹ 1947 yılında emekli olan Tura'nın da 1950 sonrası süreçte Süleymaniye'de tasnif odaklı bir faaliyette bulunmuş olmasını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Muhtemelen 1950'de tasnif komisyonunun dağılması, Tura gibi diğer bazı kimselerin yaptığı faaliyeti resmi bir görevden ziyade fahri olarak sürdürmüş olabileceklerini düşündürmektedir. Tura'nın tasnif komisyonunda görev yaptığına dair bilginin, yalnızca Ebül'ulâ Mardin ile sınırlı olmasının sebebi de bu olsa gerektir. Ancak yine de kesin bir yargıda bulunabilmek güçtür.

Son olarak, yazma eserlerin tasnifi ve bu çerçevede yürütülen faaliyetlerle ilgili olarak bilhassa 1950'li yıllarda kendisini gösteren bir gerilime dikkat çekmek gerekir. Kütüphanecilerin kendi aralarında ve modern kütüphanecilik-geleneksel kütüphanecilik düzleminde yaşanan bu gerilim, genelde kütüphanecilik faaliyetleri özelde ise yazma eser kütüphaneleri odaklı olarak yürütülen tasnif ve katalog faaliyetleri bağlamında kendisini göstermektedir. Hazmi Tura'nın otuz beş yılı resmi, on yıla yakın, belki daha fazla, fahri olarak kütüphanecilik yaptığı dikkate alındığında, söz konusu gerilimin genel bir tasviri aynı zamanda dolaylı olarak onun durduğu yere dair de anlamlı bir resim elde etme imkanı sunacaktır. Gerilimin bir tarafında Ankara'da Millî Kütüphane'nin müdürlüğü görevinde bulunan Adnan Ötügen, diğer tarafında ise İstanbul'daki kütüphaneciler yer almaktadır. Gerilimin görünür hale gelmesi Ötügen'in kütüphaneler hakkında geçmişte sunulmuş bazı raporları olduğu gibi yayımlaması ile başlar. O bu çerçevede ilkin 1954 yılında, Muallim Cevdet İnançalp'in 1935 yılında İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne sunduğu raporu yayımlar. Rapora geçmeden önce sunduğu kısa bir takriz yazısında yer alan "Muallim M. Cevdet, İstanbul kütüphanelerindeki yazmalar ve bahusus tarih yazmaları hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Bu kütüphanelerin tarih yazmalarına ait kataloglarının neşri işi hâlâ tamamlanamadığına göre rapor kıymet ve ehemmiyetini bugün de muhafaza etmektedir." şeklindeki ifadesi 1935 yılında kurulmuş olan komisyonun faaliyetine yönelik ince bir tahfifi bünyesinde barındırmaktadır. İnançalp'in raporunda bilhassa komisyon üyeleri bağlamındaki tespitlerini önemsemek gerekir; zira bu tespitler aslında ilmiye kökenli isimler ile kütüphane arasındaki bağın niçin eksik olduğuna ve bu eksikliğin nasıl ortadan kaldırılacağına yönelik göndermeler içermektedir.⁹⁰ Bu tespitlerde tasnif faaliyetinde bulunacak kimselerin farklı ilim alanlarında yetkin kimselerden oluşması istenmekte, ne var ki bürokratik teamüllerin buna engel oluşturduğuna dikkat çekilmektedir. 1935 yılındaki tasnif komisyonunda görev yapan isimlerin neredeyse tamamının aktif görevlerinden emekli olmaları sonrasında bu komisyona tayin edilmiş olmaları, muhtemelen söz konusu bürokratik engele rağmen tasnif adına olumlu ve anlamlı bir şeyler gerçekleştirme çabasını yansıtmaktadır. Ötügen'in komisyonun faaliyetlerini tamamlamadığı veya tamamlayamadığı yönünde takriz kısmında ifade ettiği ince eleştiriye karşın, yine de rapora yönelik herhangi bir itiraz olmaz. Lakin onun 1955 yılında "İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına

89 Halit Dener, "Kuruluşunun 50'nci Yılında Süleymaniye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 17/4 (1968), 286

90 Ötügen, "Muallim M. Cevdet'in Yazmaların Tasnifi Hakkında Mühim Bir Raporu", 187-188

Sunulmuş Bir Rapor” başlığı altında Ahmet Zeki Paşa'nın raporunu yayımlaması gerilimi gün yüzüne çıkarır. Aradan 48 yıl geçmişken Ötügen'in bu raporu yeniden yayımlaması ve örtük bir şekilde yazma eser kütüphaneleriyle ilgili sorunların eskisi gibi devam ettiği mesajını öne çıkarması, dönemin bazı kütüphanecilerini rahatsız eder. Öyle ki İsmet Parmaksızoğlu (öl. 1984), “Kütüphaneler Müdürlüğü Mütihassısı” unvanı ile, Ötügen'in yayımladığı bu rapora itiraz mahiyetinde bir yazı kaleme alır ve aradan geçen süre boyunca yazma eserler bağlamında kat edilen mesafeyi tasvir eder. Parmaksızoğlu, itirazında yazma eser kütüphaneleri ve bu çerçevede yürütülen tasnif faaliyetlerinin nereden nereye geldiğini ayrıntılarıyla ortaya koyar, dahası bu noktadaki gelişmelerin P. Sauvaget, Franz Babinger ve L. S. Thompson gibi yabancı akademisyen ve kütüphaneciler tarafından nasıl takdir edildiğini bizzat onların kendi ifadeleriyle gözler önüne serer.⁹¹

Parmaksızoğlu'nun, tanıklığına başvurduğu isimlerden olan Lawrence Sidney Thompson (öl. 1986), resmi makamlarca Türkiye'ye davet edilmiş, dört ay boyunca İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Türkiye kütüphanelerinde incelemelerde bulunmuş bir kimsedir.⁹² Tespitlerini ve önerilerini içeren ve 1952 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na sunduğu raporun sonunda kendisini “Amerika Birleşik Devleti Kütüphane Özel Müşaviri” olarak tavsif etmiştir. Raporda kütüphane görevlilerinin eğitime özel bir önem verilmesi, onların üniversite hocalarıyla aynı statüde görülmesi ve bu çerçevede kendilerine yüksek bütçeli maaşlar tahsis edilmesi yönündeki ısrarlı önerileri dikkat çekicidir. Özellikle bu öneri, İnançalp'in dikkat çektiği hususlarla da esasta örtüşmektedir. Raporda kütüphanelerin; Milli Kütüphane, üniversite kütüphaneleri ve yazma eser kütüphaneleri şeklinde üç kategori üzerinden tahlili yapılmakta, eleştiriler ve öneriler sıralanmaktadır. Bu çerçevede en büyük tenkidin, üniversite kütüphanelerine yöneltildiği görülmektedir. Milli Kütüphane ve yazma eser kütüphanelerinin en önemli eksikliği olarak da müstakil bir binaya sahip olunmaması gösterilir. Raporunun son kısmında yazma eser kütüphanelerine ayrı bir parantez açılır ve on yıl gibi bir süre zarfında gerçekleştirilen tasnif faaliyetlerine yönelik takdir, geniş perdeden ve bir hayranlık hissiyle dile getirilir.⁹³ Cunbur,

91 Parmaksızoğlu'nun yazısı ilkin Ankara Telgraf Gazetesi'nin 28 ve 29 Ocak 1957 tarihli sayılarında tefrika halinde, daha sonra da birleştirilerek *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*’nde yayımlanmıştır. Bkz. İsmet Parmaksızoğlu, “İstanbul Kütüphanelerine Dair”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/3 (1957), 109-118.

92 *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*’nde “Türk Kütüphaneciliğine Hizmet Eden Enebi Mütihassıslar” kategorisi altında Thompson'un kısa bir hal tercümesine yer verildiği görülmektedir. Burada yer alan bilgilerde, Thompson, Ankaralı ve İstanbullu meslektaşların gayet yakından tanıdığı bir kimse olarak nitelenmektedir; 1951 Aralık ayında Türkiye'ye gelmiş, burada dört ay kalmış ve Türk kütüphanecilerine kendisini sevdirmeyi başarmıştır. Bk. Heyet, “Dr. Lawrence S. Thompson”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 1/2 (1952), 151-152.

93 Bu rapor, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*’nin ikinci sayısında önemine binaen yayımlanmıştır. İlk sayfaya düşülmüş bir alt notta, Thompson'un raporunu 1952 Şubat'ında sunduğu ve raporun bir broşür halinde yayımlandığı belirtilmektedir. Bk. Lawrence S. Thompson, “Türkiye’de Kütüphaneleri Geliştirme Programı”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 1/2 (1952), 85-100.

1955 ve 1956 yıllarında İstanbul'daki koleksiyonların Süleymaniye Kütüphanesi'nde toplanması yönündeki esaslı girişimde, Thompson'un bu raporunun büyük bir rol oynadığını belirtmektedir.⁹⁴

Thompson'un bilhassa da İstanbul'da yazma eser kütüphaneleri odaklı olarak ortaya koyduğu değerlendirmeler, sonraki süreçte burada görev yapmakta olan kütüphaneciler tarafından hep bir iftihar vesilesi olarak hatırlanacak ve hatırlatılacaktır.⁹⁵ Ötügen'in İnançalp ile başlayıp, Ahmed Zeki Paşa ile sürdürdüğü eski raporları yeniden yayımlama -belki yeniden gündeme getirme- isteğinin arkasında Thompson'un İstanbul'daki yazma eser kütüphaneleriyle ilgili al-i cenap değerlendirmelerinin yatıp yatmadığı merak konusudur. Bu konuda kesin bir yargıda bulunmak güçse de Ötügen ile İstanbul'daki kütüphaneciler arasındaki gerilim çok geçmeden daha da belirginleşecektir. Ötügen'in daha önceki raporların bir devamı mahiyetinde Hellmut Ritter'e ait olarak neşrettiği üçüncü rapor bağlamında sunduğu değerlendirmeler yaşanan gerilime daha net ayna tutmaktadır. Ötügen, raporun hemen akabinde ve mühim not başlığı altında, Ahmed Zeki Paşa'nın raporunu yayımlaması sonrasında yaşanan bazı gelişmelere dikkat çekmiş ve bundan duyduğu üzüntüyü şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Bültenimizin geçen nüshasında büyük bir hüsnüniyetle neşrettiğim Ahmed Zeki Bey'in raporu bana üzüntü mevzuu oldu. Aşağıda metnini verdiğim ve birer kopyesini Ankara'da ve İstanbul'da çalışan meslekdaşlarıma yolladığım mektup,- bu üzüntünün mahiyeti hakkında okuyucularına fikir verecektir. Bu hususta başkaca bir mütalâa ilâve etmeden ve bugün için kıymeti kalmamış bâzi cümleleri hafız ederek bu mektubu burada yayımlamayı da zaruri gördüm:

‘Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni’nin beşinci cilt, üçüncü sayısında (sayfa 206-226) neşredilen (İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrâzamına Sunulmuş Bir Rapor) başlıklı yazının son sayfasında şahsî mütalâam olarak şunu ifade etmişim:

‘Raporun - şahsî kanaatime göre - tek eksiki, hakiki kütüphanecilerin nasıl yetiştirileceği hakkında tavsiyeler ileri sürülmemiş olmasındadır. Ahmed Zeki Bey, Kütüphaneciliğin bir ihtisas işi olduğunu ve kütüphanelerin amatörler elinde veyahut bu işi meslek edinmemiş, bu işler için yetiştirilmemiş idareciler elinde kaldıkça inkişaflarına imkân bulunamayacağı tezini ele almamıştır.’

94 Cunbur, “Yazma Kütüphanelerimiz Bugünkü Durumları ve Meseleleri”, 5. Thompson'un Türkiye ziyareti ve hazırladığı rapor sonrasında, Amerika ile Türkiye arasında bilhassa da kütüphanecilik eğitimi odaklı yoğun bir işbirliğinin kendisini gösterdiğini bu vesileyle belirtmek gerekir. Öyle ki Ford Vakfı'nın girişimleriyle Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde bir Kütüphanecilik Enstitüsü kurulmuş ve 1954-1955 eğitim-öğretim yılından itibaren burada kütüphanecilik eğitimi verilmeye başlanmıştır. Söz konusu enstitünün aslı görevli yabancı kütüphaneci Dr. R. Bingham Downs olmuştur; enstitüde sonraki süreçte Dr. Elmer Mori Grieder, Dr. Lewis Francis Stieg, Dr. Norris McClellan, Dr. Carl Milton White ve Anne Ethelyn Markley gibi Amerikalı kütüphaneciler görev yapmışlardır. Sonraki süreçte, yine Ford Vakfı aracılığıyla çok sayıda kütüphanecilik öğrencisi, Amerika'ya kütüphanecilik eğitimi almak üzere gönderilmiştir. Geniş bilgi için bk. Fatoş Subaşıoğlu-Oya Gürdal Tamdoğan, “Ankara Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü'nün Kuruluş Öyküsü”, *Türk Kütüphaneciliği* 28/4 (2014), 590-594.

95 Örneğin Süleymaniye Kütüphanesi Müdürü Halit Dener, 1957 yılında müdürlüğü sırasında yayımladığı eserinde Babinger, Sauvaget ve Thompson'un bu minvaldeki tespitlerine dikkat çekmiştir. Bk. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, 26.

Bu şahsî mütalâamın Alaylılık - Mekteplilik dâvası güdüyormuşum tarzında bir dedikodu mevzuu haline getirildiğini öğrendim...

Bu dedikoduya siz muttali olmuş veya olmamış bulunabilirsiniz. Fakat açıkça, şu hususu size ve diğer meslekdaşlarıma samimi fikrim olarak duyurmağı lüzumlu gördüm:

Mesleki tahsili ve formasyonu olmamakla beraber kütüphane hizmetlerine vakf-ı nefis etmiş, imkân nispetinde kendi kendilerini yetiştirmiş, bu sahada iyi eserler vücuda getirmiş, en mühimi: birçok şeyler öğrenmeğı lüzumlu görmüş, bunu vazifesinin icabı saymış ve bilhassa amatör kalmamağı azmetmiş meslekdaşlarımız indimde ve indimizde son derece hürmete şayandırlar. Onlar bizim değerli arkadaşlarımız, meslekdaşlarımızdır.

Hiç şüphesiz istikbalde, emekliye ayrıldıkları zaman onlar yerlerini, meslekî formasyonu olanlara, daha iyi yetişmişlere seve seve terkedeceklerdir. Bu istifa tabiidir, zaruridir, mantıkidir. Bunun aksini kimse iddia edemez,”

14 Ocak 1957 Adnan Ötügen”⁹⁶

Ötügen’in burada sunduğu bilgiler ve değerlendirmeler, 1950’li yıllarda kütüphaneciler arasında yaşanan gerilime “alaylılık-mekteplilik” ayrımı şeklinde bir ad koyması bakımından önemlidir. Yanlış anlaşılma adına kaleme alınmış ve bir özür kabilinden dile getirilmiş olsa da bilhassa son tespitleri, sahip olduğu görüşlerde ısrar ettiğinin bir göstergesi konumundadır. “Mesleki tahsili ve formasyonu olmamakla beraber kütüphane hizmetlerine vakf-ı nefis etmiş” ibaresi Tura gibi asli görevi müderrislik veya meşihatlik olmakla birlikte Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmelere bağlı olarak hâfız-ı kütüblük yaparak hayatını sürdürmeye çalışan kütüphaneci profilini tarif eder niteliktedir. “Hiç şüphesiz istikbalde, emekliye ayrıldıkları zaman onlar yerlerini, meslekî formasyonu olanlara, daha iyi yetişmişlere seve seve terkedeceklerdir.” şeklindeki ibare ise eskinin uzantısı konumundaki kütüphanecilerin artık devrinin geçtiği mesajını ihtiva etmektedir. Bu aynı zamanda eski ile yeninin farkının daha net ortaya konulması çabasını da beraberinde getirecektir. Nitekim bu mühim not ilavesinin iliştiirildiğı Ritter’e ait rapora yazdığı takrizde kendisine dair geniş bir parantez açmasını, yeni olanı tarif etme çabası olarak değerlendirmek mümkündür. Takrizin özü, 1935 yılında kurulan ve başkanlığına Ritter’in getirildiğı komisyonun kısa bir tarihçesini sunmak, Ritter’in bu raporunun mahiyeti ve akibeti hakkında bazı tespitlerde bulunmaktır. Ancak buradaki tespitlerin pek çoğunun Ritter’le olan ilişkisine, dolayısıyla da kendisine raci bir yönü olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Buna göre Ritter, komisyon başkanlığına tayini sonrası, Edebiyat Fakültesi’nde görevli Fuad Köprülü’den, edebiyat bölümü öğrencileri içerisinde tasnif işine meraklı bir öğrenciyi kendisine yardımcı ve katip olarak talep eder. Bu iş için seçilen kişi Ötügen’dir; belirli bir ücret karşılığında komisyonda Ritter’in katibi olarak çalışmaya başlar. Ötügen, Ritter’i garp ilim aleminin yakından tanıdığı, ancak daha önemlisi modern kütüphaneciliğe vakıf bir kimse

96 Ötügen, “Prof. Hellmutter Ritter’in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu”, 46.

olarak tavsif eder. Bu çerçevede sarf ettiği “Bazı hâdiseler ve ihtilâflar zuhur edip istifa etmese ve komisyonda devamlı çalışması mümkün olabilseydi, yazma hazinelerimizin ilmî metotlarla kataloglarının hazırlanması ve neşri kısa zamanda gerçekleşebilirdi.” şeklindeki söz, yazma eserlerle ilgilenen tasnif komisyonunun modern kütüphanecilik ilkelerine gerektiği şekilde riayet etmediği yönünde ince bir eleştiriyi havidir. Ötügen, yayımladığı raporu Ritter’in kendisine bizzat dikte ettirdiğini, kurşun kalemle yazılmış müsveddesini yıllardır özenle sakladığını belirtmektedir. Raporun kaç nüsha olarak teksir edildiği, hangi makama veya makamlara sunulduğu konusunda net bir bilgisinin olmadığını ifade eden Ötügen, araştırılması durumunda bunun aslının Maarif Vekaleti Kütüphaneler Müdürlüğü’nün veya İstanbul’daki Kütüphaneler Tasnif Komisyonu’nun eski dosyaları arasından çıkabileceğini kaydetmektedir. Hatta raporun kendisine sunulmuş olma olasılığını yüksek bulduğu kişi olarak dönemin İstanbul Maarif Müdürü Mehmet Emin Erişirgil’in (öl. 1965) adını zikretmektedir. Değerlendirmenin bu noktasında sözü bir kez daha kendisine getiren Ötügen, Ritter’in modern kütüphanecilik tahsili için Almanya’ya öğrenci gönderilmesi gerektiği hususunu Erişirgil’le görüştüğünü ve bu çerçevede düzenlenen bir sınavı kazanması neticesinde kendisinin gönderilmeye hak kazandığını ifade etmektedir. Ötügen’in “o tarihlerde bir yerine on, on beş üniversite mezunu genci kütüphanecilik tahsili ve stajı için Almanya’ya gönderebilseydik, Türk kütüphanelerinin kalkınması daha süratle tahakkuk edebilirdi.” şeklindeki tespiti, aslında modern kütüphaneciliği kendi şahsında kristalize eden bir tutuma işaret etmektedir.⁹⁷

Ötügen’in Ritter’e nispet ederek yayımladığı rapor, sekiz başlık altında İstanbul kütüphanelerinin sorunlarına işaret etmekte, bunlara dair öneriler getirmektedir. Raporun bilhassa, altıncı ve sekizinci başlıkları altında yer alan muhteva, geleneksel kütüphanecilik ve modern kütüphanecilik zemininde ilgili dönemde yaşanan gerilime ayna tutacak tespitler ihtiva etmektedir. Altıncı başlık kütüphane memurlarına dairdir; buna göre kütüphane memurları üç tabakaya ayrılmak suretiyle vasıflandırılmıştır.⁹⁸ İlk tabakadaki kimseler, üniversitede bir fenni tamamen tahsil edip bir müddet kütüphanede staj yapmış olan yüksek tahsilli memurlardır. Bu türden memurlar, sadece yazma eser kütüphaneleri için değil, aynı zamanda üniversite kütüphaneleri için de son derece gereklidir. Bir yazma eser kütüphanesinde çalışacak memurların, Arapçayı, Farsçayı, Osmanlıca’yı ve bunlara ilaveten birkaç Avrupa dilini de iyi bilmeleri gereklidir. İstanbul’da bu türden kütüphane memuru bulunmamaktadır ve bunların yetiştirilmesi en önemli meseledir. Ritter’in İstanbul’da yaşamaya başladığı 1927 yılından itibaren raporu yazdığı 1935 yılına kadar İsmail Saib Sencer’le teşrik-i mesaide bulunduğu bilinmektedir; birinci tabakadan İstanbul’da kimsenin olmadığını dile getirirken bunun içerisine Sencer’i de dahil ettiğinde kuşku yoktur. İkinci tabaka, ilk tabakada çerçevesi çizilen ideal kütüphane memuru vasfına kısmen sahip olan kimselerdir. Bunlar, Avrupa dilini iyi bilen, fakat Arapça, Farsça ve Osmanlıca tahsili olmayanlardır; ya da tersine Arapça veya Farsça bilip Avrupa

97 Ötügen, “Prof. Hellmut Ritter’in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu”, 37-38.

98 Ötügen, “Prof. Hellmut Ritter’in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu”, 43.

dillerini bilmeyen kimselerdir. İstanbul'da bu tabakaya girecek birkaç kıymetli şahıs var ise de sadece bunlarla modern kütüphanecilik yapılabilmesi mümkün değildir. Ritter'in büyük ihtimalle Sencer'i konumlandığı tabaka bu tabakadır; ancak "üç beş kişi" ifadesini kullanırken Sencer dışında başka kimleri dahil etmiş olabileceğini tespit edebilmek zordur. Tura, normalde çizdiği tarife uyar niteliktedir; zira Arapça, Farsça ve Osmanlıca'yı iyi bilen kişiler zümresindedir. Buna karşın Ritter'in muhtemelen gözlemlerine dayalı olarak şekillenmiş olan üçlü tabakalandırmada, o vakitler Murad Molla Kütüphanesi'nde baş memurluk görevinde bulunan Tura'nın yeri belirsizdir. Üçüncü tabaka ise ne yüksek tahsili olan ne de kütüphanecilik bilgisine sahip bulunan kimselerdir. Kütüphanelerde olsa olsa mekanik ve teknik işlerle ilgilenebilecek bu türden memurlardan İstanbul'da çok sayıda mevcuttur. Tura'nın Osmanlı döneminden itibaren yanında taşıdığı tahsili ve meşguliyet alanlarının bu tabaka için çizilen vasıf çerçevesine hasredilemeyeceğinde kuşku yoktur. Zira o, iyi derecede Arapça, Farsça ve Osmanlıca müktesebatını hâfız-ı kütüblük mesleğine yönelmesinden önce elde etmiş birisidir.

Ritter'e nispet edilen raporun sekizinci başlığı, Tasnif Komisyonunun'un faaliyetine tahsis edilmiştir. Yazma eserlerin tasnifinin oldukça güç ve önemli bir faaliyet olduğuna dikkat çekilmekte, bu işle meşgul olacakların sadece doğu dillerini bilmesinin yeterli olmayacağı belirtilmektedir. Zira Batı dillerinde hazırlanmış çok sayıda bibliyografik eser söz konusudur ki, incelenen eserlerin künye bilgilerinin tespitinde bunlara bakılması zorunludur. Ne var ki teşekkül ettirilen komisyonun üyeleri bu eserlerden yararlanabilecek donanımda değildirler. Bundan dolayı Batı dillerinde yazılmış yazma eser kataloglarına müracaat etmek suretiyle beş dakikada künye bilgileri tespit edilebilecek eserler için komisyon üyeleri günlerce uğraşmaktadırlar. Ne var ki bu katalogların önemi komisyon üyelerince az da olsa idrak edilmiştir. Batı dillerini bilmedikleri için kullanamıyor olsalar da gereken durumlarda sürekli olarak Ritter'e müracaat etmek durumunda kalmışlardır.⁹⁹

Raporda, bu iki başlık altındaki değerlendirmelerin Ötügen ile İstanbul'daki kütüphaneciler arasında yaşanan ve artık örtük olmaktan çıkan gerilimi, Ötügen zaviyesinden tamamlayan ve anlamlı kılan bir yönü olduğu açıktır. Nitekim Ötügen, tasnif komisyonu ile ilgili olarak Ritter'in "Burada teşekkül eden komisyonun terkihi bu iş için çok muvafik değildir." şeklindeki cümlesine bir dipnot düşmüş ve Ritter'in komisyon reisliğinde bulunduğu süre zarfında komisyon üyelerinden duyduğu memnuniyetsizliği sürekli dile getirdiğini belirtmiştir. Ötügen'e göre komisyonda görevli bu muhterem zevat, kuvvetli bir medrese tahsili görmüş olmalarına mukabil biri müstesna, tasnif tekniğine ve yabancı dillere vakıf değildir.¹⁰⁰ Biri müstesna ifadesiyle hariçte tutulan kişi de muhtemelen kütüphanecilik müktesebatı olan Muallim Cevdet olmalıdır. Ötügen'in dipnotta dile getirdiği bu husus, geleneksel kütüphanecilik ile modern kütüphanecilik arasındaki gerilimin ana zeminini ortaya koyması bakımından önemlidir. Komisyonda görev yapan kimselerin neredeyse tamamının, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş

99 Ötügen, "Prof. Hellmuth Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu", 44.

100 Ötügen, "Prof. Hellmuth Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu", 44, 4.dn.

sürecinde medrese tahsilli kimseler olduğundan yukarıda söz etmiştik. Tura'nın da bu vasıfta bir kimse olduğu dikkate alındığında, onun, gerek Ritter'in çizdiği ideal beklenti çerçevesinin gerekse Ötügen'in ısrarla gündeme getirmeye çalıştığı modern kütüphanecilik yaklaşımının dışında kaldığını/konumlandırıldığını tahmin etmek zor değildir.

Ötügen'in Ritter'e nispet ederek yayımladığı rapor üzerine, Beyazıt Umumi Kütüphanesi Müdürü Muzaffer Gökman (öl. 1996) tarafından 1957 yılında sert bir eleştiri yazısı kaleme alınmıştır. Yazı, Ahmed Zeki Paşa'ya ait daha önceki raporun neşrine yönelik de göndermeler içermektedir, lakin bu rapora yönelik gereken eleştirinin makul sınırlar çerçevesinde Parmaksızoğlu tarafından gerçekleştirildiğini hatırlatmakla yetinmekte ve Ritter'e nispet edilerek yayımlanan rapora sözünü getirmektedir. Gökman, her şeyden önce Ritter'in bu raporunun resmi makamlara sunulup sunulmadığının dahi belli olmadığını, halbuki bu hususun Türk kütüphanecilik tarihi bakımından son derece önemli olduğunu, bunu en iyi bilmesi gereken kişinin Ötügen olduğunu, ne var ki onun bu noktada gerekli tetkikatı yapmadan ihtimaller üzerinden raporu neşrettiğini belirtmektedir. Gökman, raporun muhtevasında yer alan hususlardan ziyade, bu hususlara iştirak eden ve raporun yazıldığı tarihten yirmi iki yıl geçmiş olmasına karşın, sanki hiçbir yeni gelişmenin olmadığı mesajını öne çıkarmaya çalışan Ötügen'e yüklenir. "Neşretmiş olduğu raporlarda, asrımızın icabı bir metod takip etmiş, neşredilen raporlardaki fikirleri, son 18 yıllık çalışmaların neticeleri ile karşılaştırmış, değerlendirmiş ve bunları neşriyatında belirtmiş bulunsaydı, bizim bu makaleyi yazmamıza lüzum kalmıyacaktı ve ihtiyaç hissedilmeyecekti." şeklindeki tespiti, Ötügen'in modern kütüphanecilik vurgusuna modern ilim adamlığı zaviyesinden bir cevap ve eleştiri niteliği taşımaktadır.¹⁰¹

Ritter'in dikkat çektiği hususlardan biri yazma eser kütüphanelerinin birleştirilmesidir; Gökman, içinde buldukları 1957 yılının 25 Nisan'ında yetmiş dört yazma eser kütüphanesinin Süleymaniye'de birleştirildiğini hatırlatarak, Ötügen'in sanki bundan habersizcesine, kütüphanelerin birleştirilmesi gerektiğini dile getiren eski bir raporu yayımlamasını esefle karşılar. Ritter'in raporunda yer alan bir başka husus, yazma eser kütüphaneleri için merkezi bir bina oluşturulması meselesidir. Gökman, bunu Ötügen'le müzakere edilebilecek bir husus olarak görür. Bu noktada sarf ettiği "Belki naşir için Süleymaniye Kütüphanesi'nin, Mimar Sinan'ın yâdigarı Süleymaniye medreselerinde bulunması, kütüphane binası olarak mümkün gözükmemektedir. Fakat Süleymaniye medreselerini ihya ederek onlara modern Türkiye'de en güzel, en tabii bir aksiyon kazandıran bugünkü kütüphanecilik zihniyetimizin kuvvetini nasıl bir mazi anlayışından aldığını burada kısa hatırlayalım" şeklindeki cümlelerin üzerinde durmak gerekir.¹⁰² Buradan anlaşıldığı kadarıyla meselenin, yazma eserlerin hak ettiği veçhile nerede muhafaza edileceği tartışmasından maada politik ve ideolojik temelli bir yönü bulunmaktadır. Bütün dünyadaki akademisyenlerin teveccühüne mazhar olan İstanbul'daki

101 Muzaffer Gökman, "Prof. Helmut Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 22 Yıl Evvel Hazırlamış Olduğu Rapor ve Bugünkü İstanbul Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/3 (1957), 33-34.

102 Gökman, "Prof. Helmut Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 22 Yıl Evvel Hazırlamış Olduğu Rapor ve Bugünkü İstanbul Kütüphaneleri", 35.

yazma eserlerin, Süleymaniye medreseleri gibi yeni Türkiye'ye ait olmayan bir binada sergileniyor/sergilenecek olması anlaşıldığı kadarıyla Ötügen tarafından kabullenilemeyen bir husustur. Gökman, başta Süleymaniye olmak üzere bu türden yapıları Türk varlığının dikili ve silinmez beratları olarak vasıflandırır ve bunların modern süreçteki ihtiyaçlar çerçevesinde kullanımının medreselerin ihyası anlamına gelmediğini belirtir. Kaldı ki her vakit asri kütüphanecilikten bahseden Ötügen'e geçmiş 12. ve 13. yüzyıla gittiği için Batılılarca hep bir iftihar vesilesi olarak görülen Cambridge ve Oxford'daki eğitim-kültür hayatını hatırlatır. Süleymaniye'nin bunlardan ne eksikliği vardır? Varlığı ile iftihar edilen İstanbul Üniversitesi, her kuruluş yılında beş yüz yıl önceki Fatih medreselerindeki doğuşunu hatırlıyor değil midir? Ragıp Paşa, Nuruosmaniye, Ayasofya, Murad Molla, Millet ve Hüsrev Paşa gibi isimler, sadece bir devre ismini veren şahısların veya semtlerin adı olmanın dışında aynı zamanda kütüphanelerin isimleri değil midir? "Türk İstanbul'un bir medeniyet ve kültür mazisi ile halelenmiş tarihinde, Türk milletinin, kültür ve medeniyet anlayışının müşahhas timsalleridir. Bu kütüphanelerin kapatılarak yok olmasına imkan var mıdır?" Gökman'ın sorduğu bu sorular,¹⁰³ tartışmanın sadece kütüphanecilik odaklı olmaktan uzak olduğunu yansıttığı bakımından önemlidir. Tartışmanın belki daha eskilere giden, eskilerin hala direnmekte olduğu bir tarafı olduğunda şüphe yoktur. Gökman son olarak, meseleyi doğrudan Ritter'e getirir ve onun raporunun dahi Süleymaniye çatısı altında yazıldığını belirtir. 1951 yılında İstanbul'u ve kütüphaneleri yeniden ziyaret eden Ritter'in, başarılılabilenler karşısında duyduğu memnuniyet hissini, Almanya'ya döndükten sonra zamanın Kütüphaneler Müdürü Aziz Berker'e (öl. 1968) yazdığı mektupta dile getirdiğini kaydetmektedir.¹⁰⁴

Sonuç Yerine

Hazmi Tura, Ankara ve İstanbul ayaklı olarak yaşanan, kütüphanecilik tartışmalarının görünür hale geldiği yıllarda ömrünün sonlarındadır. 1947 yılında emekli olmasının ardından en azından 1955 yılına kadar Süleymaniye Kütüphanesi'yle bağını muhafaza edip burada çeşitli eserleri gözden geçirdiği, katalog bilgilerinin belirlenmesi sadedinde tetkik notları düştüğü tespit edilebilmektedir. Eski ile yeni arasında iyice belirginleşen bu tartışmalarda onun nerede durduğunu tahmin etmek zor değildir. Gökman'ın Ötügen'e yönelttiği itirazların, İstanbul'daki kütüphaneciler adına ortaya konulmuş bir müdafaa olduğu zaten anlaşılabilir. Geçmiş yok sayan siyasallaşmış bir modernite talebine karşı, modernize edilerek yaşatılabilecek bir geçmişin savunusunu yapan bu müdafaa, aynı zamanda medrese kökenli olduğu gerekçesiyle eleştirilen ve modern kütüphanecilik bakımından yetersiz görülen eski hâfız-ı kütüblere-tabiıyla Tura'ya da- yönelik dolaylı bir kadirşinaslık örneği olarak görülebilir. Bu süreçte

103 Gökman, "Prof. Helmut Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 22 Yıl Evvel Hazırlamış Olduğu Rapor ve Bugünkü İstanbul Kütüphaneleri", 36. Süleymaniye'ye yönelik benzer bir sahipleniş Dener'in kitabının giriş kısmında yer almıştır. Bk. Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, 5.

104 Gökman, "Prof. Helmut Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 22 Yıl Evvel Hazırlamış Olduğu Rapor ve Bugünkü İstanbul Kütüphaneleri", 37.

Tura, artık İstanbul'daki son hâfız-1 kütüblendendir; onun düştüğü notlar ise asırlardır süregelen hâfız-1 kütüblük müessesesinin tarihe mal olacak son örneklerindedir.

Teşekkür: Bu yazının ortaya çıkmasında ve son halini almasında farklı şekillerde katkıda bulunanları zikretmek isterim. İstanbul'daki çalışmalarım sırasında bana evini açma inceliğinde bulunan ve Râzî'nin eseriyle ilgili notun heyecanını ilk paylaştığım kişi olan Murat Er'e, kaynak paylaşımı noktasında cömertliğini esirgemeyen Ahmet Hamdi Furat'a ve Adem Arıkan'a, yazının müsveddesini okuma inceliğinde bulunan Eyüp Öztürk'e, Muzaffer Tan'a, Recep Gürkan Göktaş'a, Kevser Beyazyüz Sipahioğlu'na, Mine Demirbilek'e, Tuba Nur Umut'a ve yazı hakemlerine bu vesileyle teşekkür ederim. Yazı, mevcut halini onların sıkı eleştirilerine ve anlamlı katkılarına borçludur; buna rağmen var olan hatalar ve eksiklikler ise şahsıma aittir. ** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mehkala@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-9016-3123>.

Fatma Sena Yönlüer, Mehmet Hazni Tura (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010). Bir küçük tetkik notunun bu şekilde bir yazıya evrilmesinde Yönlüer'in bu çalışmasının rolü büyüktür; kendisine bu vesileyle ayrıca teşekkür etmek isterim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ağırakça, Ahmet. "Ahmed Zekî Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Akalın, İsa. "Hüseyin Avni Arapkirli'nin Arapça Usûlü'l-Hadîs Elyazması Ders Notları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 115-143.
- Albayrak, Nurettin. "Kul Mesud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/252-253. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Altıkulaç, Tayyar. "Şehâvî, Alemüddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Altınışık, Ahmet Haşim. *Atatürk-İnönü Dönemi Politikaları Temelinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu*. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Anameriç, Hakan. *Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması ve Bilgi Merkezleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ay, Taner. "İsmail Saip Sencer "Ne Kitapsız, Ne Kedisiz". (Erişim tarihi: 05.05.2020, <http://www.kalabalikcadde.com/ismail-saip-sencer-ne-kitapsiz-ne-kedisiz/>)
- Baklı, Ebû Muhammed Rûzbihân. *Arâ'isu'l-Beyân fî Hakâ'iki'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 180, 1-625.
- Bilgin, A. Azmi. "İsmail Saib Sencer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/122-123 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1933.

- Cunbur, Müjgan. “Yazma Kütüphanelerimiz Bugünkü Durumları ve Meseleleri”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 19/1 (1970), 3-17.
- Dener, Halit. “Kuruluşunun 50’nci Yılında Süleymaniye Kütüphanesi”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 17/4 (1968), 275-288.
- Dener, Halit. *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1957.
- Ebül-Ulâ Mardin. *Huzur Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Erdem, Sadık. “Neyli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/69-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ergin, Osman [Nuri]. “İbni Sina Bibliyografyası”. *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şa[h]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler*. 3-80. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937.
- Erkan, Mustafa - Mustafa Özkan. “Hoca Mesud”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Erünsal, İsmail E.. “Hâfız-ı Kütüb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/94-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Erünsal, İsmail E.. “Katalog”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/24-28. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Erünsal, İsmail E.. “Lâleli Kütüphanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/89. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Erünsal, İsmail E.. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Gökman, Muzaffer. “Prof. Helmut Ritter’in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 22 Yıl Evvel Hazırlamış Olduğu Rapor ve Bugünkü İstanbul Kütüphaneleri”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/3 (1957), 32-39.
- Günaltay, Şemsettin. “İbni Sînâ Milliyeti, Hayatı, Kültürü”. *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şa[h]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler*. 5-29. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937.
- Heyet. “Dr. Lawrence S. Thompson”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 1/2 (1952), 151-152.
- Hoca, Nazif. “Baklı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. *el-Mebde’ ve’l-Me’âd*. İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 872, 1-69.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. *el-İşârât*. İzmir: Tire Necip Paşa Kütüphanesi, 448, 1-44.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. “Hüzün Risalesi (Hüzün)ün Mahiyet ve Sebepleri”. çev. M. Hazmi Tura, *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şa[h]siyeti ve Eserleri Etrafında Tetkikler*. 1-3. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937; 717-721. Ankara: TTK Yayınları, 2014; “(Hüzün)ün Mahiyet ve Sebepleri”, çev. M. Hazmi Tura, *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 2/6 (1937), 33-34.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. *1-Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi 2-Namaz Risalesi*. çev. M. Hazmi Tura. İstanbul: Orhan Mete ve Ortağı Kollektif Şirketi Matbaası, 1959.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*. çev. M. Hazmi Tura. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1942.
- İbn Sînâ, Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh. *Büyük Türk Filozofu İbn Sina’nın Namaz Hakkındaki Görüşleri*. çev. M. Hazmi Tura. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1942.
- İbn Vehbân, Abdülvehhâb b. Ahmed. *Kaydu’ş-Şerâ’id ve Nazmü’l-Ferâ’id*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 352, 55-84; İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1196, 1-74.
- İbn Yemîn. *el-Mukatta’at*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1895, 275-306.

- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali. *ez-Zehâ'ir ve'l-A'lâk fi Şerhi Tercümâni'l-Eşvâk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1397, 1-122.
- İlgürel, Mücteba. "Hâkim Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/189-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kahraman, Alim. "Tâhirülmevlevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/407-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, İsmail. "Modernleşme Dönemi İbn Sînâ Tasavvurlarına Dair Birkaç Not", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler*. ed. M. Mazak-N. Özkaya. 2/287-298. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2009.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zünun an Esâmî'l-Fünûn*. nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge. Ofset. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Kaya, Nevzat. "Süleymaniye Kütüphanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/121-122. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kilisli, Muallim Rifat. "Süheyl ü Nevbahara Dair". *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928), 401-409.
- Koç, Aylin. "Sinan Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Köprülü, Mehmed Fuad. "Ferhengname-i Sadi Yahud Muhtasar Bustan Tercümesi - Süheyl ü Nevbahar". *Türkiyat Mecmuası* 2 (1928), 481-489.
- Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi*. haz. Tahir Güngör. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019.
- Mertoğlu, Suat. "Sa'lebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mordtmann, Johannes H.. *Suheil und Nevbehar, Romantisches Gedicht des Mes'ud b. Ahmed (8 Jhdt. d. H.)*. Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, 1925.
- Ötügen, Adnan. "İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Zamanın Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 5/3 (1956), 206-226.
- Ötügen, Adnan. "Muallim M. Cevdet'in Yazmaların Tasnifi Hakkında Mühim Bir Raporu". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 3/2 (1954), 187-199.
- Ötügen, Adnan. "Prof. Hellmuth Ritter'in İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Mühim Bir Raporu". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/1-2 (1957), 36-46.
- Özel, Ahmet. "İbn Vehbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "İstanbul Kütüphanelerine Dair". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 6/3 (1957), 109-118.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Esrâru'l-Tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 213, 1-248.
- Sarı Abdullah Efendi. *Cevheretü'l-Bidâye ve Dürrretü'n-Nihâye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1516M, 1-128.
- Sayılı, Aydın. "Giriş: İbn Sînâ ve Bin Yıllık Yaşantının Dile Getirdikleri". *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*. der. A. Sayılı. 1-11. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Sayılı, Aydın M.. "İbni Sina İranlı mıdır, yoksa Türk mü?". *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 5/17 (1940), 24-26.
- Sehâvî, Alemüddîn Ali b. Muhammed. *et-Tavdu'r-Râsîh fi'l-Mensûh ve'n-Nâsîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 254, 1-31.

- Şehâvî, Alemüddîn Ali b. Muhammed. *Cemâlü'l-Kurrâ' ve Kemâlü'l-İkrâ'*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987.
- Sinan Paşa. *Ahlakname*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1789M, 1-190.
- Subaşıoğlu, Fatoş – Tamdoğan, Oya Gürdal. “Ankara Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü’nün Kuruluş Öyküsü”. *Türk Kütüphaneciliği* 28/4 (2014), 583-621.
- Şahinoğlu, M. Nazif. “Arâisü'l-Beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *Nihâyetü'l-İkdâm*. İstanbul: Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 820, 1-207.
- Şen, Ziya. “Fuat Sezgin’in Hocası Hellmut Ritter”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2-Ek (2019), 1-24.
- Şenburç, Muhammed Masum. “Yusuf Zâhir Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 2/689-690. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Şimşek, Selami. “Aşıkların Gülbahçesinde Erzurumlu Bilinmeyen Bir Gönül Eri: Kolağası Ali Rıza Efendi (v. 1930)”. *Ay Vakti Dergisi* 157/Temmuz-Ağustos (2015), (Erişim Tarihi: 15.05.2020, <http://ayvakti.net/?p=2833>).
- Taşçı, Özcan. “Ritter, Hellmut”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/133-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Tavukçu, Orhan Kemal. “Sergüzeştname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tezcan, Semih. “Mes‘ud ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5 (1995), 65-84.
- Thompson, Lawrence S. “Türkiye’de Kütüphaneleri Geliştirme Programı”. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* 1/2 (1952), 85-100.
- Toska, Zehra. *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesud Çevirisi I (İnceleme)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1969.
- Ünver, A. Süheyl. “İbni Sinanın Tedbirül Müsafirin Risalesi”. *Türk Tıp Tarihi Arkivi* 3/10 (1938), 33-38.
- Ünver, A. Süheyl. “İbni Sinanın Kan Alınacak Damarlar Risalesi”. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 7 (1937), 36-50; “İbni Sina’nın Kan Alınacak Damarlar Risalesi”. *İbni Sina Hayatı ve Eserleri Hakkında Çalışmalar*. 36-48. ed. A. S. Ünver. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1955.
- Ünver, A. Süheyl. “Türk Hekim ve Filozofu İbn Sinanın Doğum ve Ölüm Yılları, Ay ve Günleri”. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvar Dergisi* 4/21 (1936), 1-6.
- Vanlıoğlu, Mehmet. “Kâtibî, Şemseddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/42. (Ankara: TDV Yayınları, 2002),
- Yaran, Rahmi. “Bilmen, Ömer Nasuhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yönlüer, Fatma Sena. *Mehmet Hazmi Tura*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.